

ISSN 0453-8048

Міністерство освіти України

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 460

Харків 1999

ISSN 0453-8048

Міністерство освіти України

Содержание

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 460

СЕРІЯ ПСИХОЛОГІЯ

започаткована у 1967 р.

Харків 1999

УДК 159.9: 316.77
159.9 /091
159.95

У віснику подано результати теоретичних та експериментальних розробок проблем фундаментальної та прикладної психології. Розглянуті проблеми особистості, когнитивної сфери, деякі питання педагогічної, медичної психології, особливості поведінки, що не відповідає нормі.

В вестнике представлены результаты теоретических и экспериментальных разработок проблем фундаментальной и прикладной психологии. Рассмотрены проблемы личности, когнитивной сферы, некоторые вопросы педагогической, медицинской психологии, особенности отклоняющегося поведения.

Редакційна колегія: д-р психол. наук, проф. О.Ф.Іванова (відп. ред.),
д-р психол. наук, проф., чл-кор. АПН України Ю.Л.Трофімов,
д-р психол. наук, проф. О.К.Дусавицький,
д-р психол. наук, проф. О.С.Кочарян,
д-р психол. наук, проф. Л.Ф.Шестопалова,
д-р психол. наук, проф. Б.П.Гульман,
канд. психол. наук О.М.Лактіонов,
С.Г.Яновська (відп. секр.).

Адреса редакційної колегії: 310077, Харків, пл.Свободи, 4, університет, кафедра психології, тел. 45-71-53.

Друкується за рішенням Вченої Ради Харківського національного університету.
Протокол № 10 від 26.11.1999 р.

Содержание

И.С.Ахметова

Стиль поведения в конфликтных ситуациях и уровень субъективного контроля . 7

Л.М.Балабанова

О системной природе психологических норм 9

О.І.Баришева

Організація термінової психологічної допомоги – «телефон довіри» 12

А.М. Большакова

Фрустраційна толерантність та успішність діяльності, що відбувається в екстремальних умовах 17

А.К. Бровченко

Аксеологічний аспект спрямованості особистості як проблема 19

І.О. Віденєєв

Про деякі причини високого рівня насильства 22

П.К.Власов, А.А.Киселева.

Категория «качество» в поведении потребителей 25

Н.Р. Гарач

Рефлексія в особистісному становленні старшокласника 27

Е.Л.Гергель

Креативність як проблема творчості 29

Э.Н. Егорова

Категория активности в современной психологии 33

І.В. Жданова

Психодіагностичні показники девіантної поведінки у підлітків із граничними нервово-психічними розладами 37

О.В.Забеліна

Роль психологічної служби в діяльності профільно-диференційованої школи 39

<i>Е.В.Заика, А.П.Василец</i>	
• Самооценка личности и удовлетворенность физическим образом у молодых людей	42
<i>Е.В.Заика</i>	
• Основные направления исследований эмоций в отечественной психологии	44
<i>З.В.Зиновьева</i>	
К вопросу о психологии инноваций	46
<i>Е.Ф.Иванова</i>	
Права человека в обыденном сознании: кросс-культурное исследование	48
<i>Е.Ф.Иванова</i>	
Правосознание школьников в обществе переходного типа	51
<i>В.Н.Калюжный</i>	
Человек в сомалийском пейзаже (опыт психологической паремиологии)	55
<i>В.Г. Касьянова</i>	
Психолого-методичний вплив побудови мовного курсу на засвоєння іноземної мови	58
<i>Е.А. Киселева</i>	
Психологическая проницательность как профессионально важное свойство преподавателя	60
<i>Н.Ю. Корольова</i>	
Взаємозв'язок рівня агресивності та психологічного статусу гравців у командних видах спорту (регбі)	61
<i>А.С. Кочарян, Н.А. Кочарян</i>	
Клиент-центрированная терапия: современное состояние и некоторые тенденции развития	66
<i>О.О. Кочемировська</i>	
Сучасний стан вивчення проблеми насильства: огляд традиційних концепцій та результати психосемантичного дослідження	68
<i>Р.М. Кривко</i>	
Значимість категорії потреб у процесі адаптації до нових соціальних умов.	71
<i>А.Н.Лактионов</i>	
Измерение опыта: теория и практические следствия	74
<i>І.О.Лапченко</i>	
Регулятивна функція емоцій та її значення у розвитку дитини	77

Н.Ю.Логвинова

Статус безработного – жизненный кризис или «временный отпуск»? 80

М.Ю. Лотоцкая

Эмотивная оценка и непроизвольное запоминание слов различной эмоциогенности в норме и при шизофрении 83

О.А.Мартиненко

Імагінаційні образи (символдрама), як засіб психологічної корекції в практиці роботи шкільного психолога 88

В.В.Москаленко

Еліта і маси в контексті виборів 90

А.А.Нестеров

Интенсивность творческой деятельности и ее зависимость от семейного окружения . 92

В.И.Носков

Психологические основы и проблемы профессионального становления специалиста в условиях современного ВУЗа 95

В.Н.Павленко

Особенности европейской, этнической и гражданской идентичности у студентов Украины 100

Е.Е.Поливанова, С.Г.Яновская

К вопросу об использовании социально-психологического тренинга в профессиональной подготовке менеджеров 104

В.С.Савельева

Психологічний аналіз орієнтування дітей на елементи мовлення 106

С.Н. Савченко

Принципы обучения и мотивации изучения иностранных языков 111

А.Г. Сафронов

Деструктивные культы и деструктивные методы воздействия на психику 113

Т.В. Сергеева, В.Н. Гальченко

Системный банк упражнений как средство индивидуализации компьютерного обучения иностранным языкам 114

Т.В. Сергеева

Саморазвитие в рамках гуманистической технологии 116

И.М.Соколова

Метод оценки напряжения адаптационных возможностей личности в учебной деятельности 119

Н.Н. Терещенко

Образ собственного тела у женщин: генетический и функциональный аспекты 122

В.А. Тихонова

Взаимосвязи между психомоторными функциями у подростков 124

В.А. Тюрина, А.П. Крупский

Исследование особенностей оперативной памяти с помощью компьютеризированной методики 127

В.М. Фомичева, А. Жозефина

Социальная установка как фактор межличностных отношений 129

Н.А. Чернявская

К вопросу о некоторых эмоциональных факторах, играющих важную роль в жизни подростка 131

А.В. Чухраева

Исследование эмоциональной устойчивости у лиц с различными акцентуациями характера? 134

С.Г. Яновская

Некоторые особенности предпринимательской деятельности. 136

С.В.Яремчук

Интерес як умова формування професійно-психологічної спрямованості майбутнього педагога. 139

А.Б.Коваленко

Рівнева організація розуміння та її ієрархія. 142

Н.Н.Корнев, А.Жозефина

Психологические факторы готовности руководителя к управленческой деятельности. 146

О.В.Корнева

Проблема реалізації обдарованості (гендерний підхід) 149

О.С.Костромицька

Шляхи формування системи адекватних знань про себе у дітей молодшого шкільного віку. 153

SUMMARY 156

И.С.Ахметова

Стиль поведения в конфликтных ситуациях и уровень субъективного контроля

Поведінка курсантів у конфліктних ситуаціях визначається багатьма факторами, в тому числі й рівнем їх суб'єктивного контролю.

Конфликтная ситуация – это ситуация скрытого или открытого противоборства двух или нескольких сторон-участников, каждый из которых имеет свои цели, мотивы, средства или способы решения проблемы, имеющей личную значимость для каждого из ее участников. Конфликт – это воспринимаемая несовместимость действий или целей.

Часто социальные проблемы возникают, когда люди преследуют свои эгоистические интересы в ущерб коллективным, когда конкурируют из-за ограниченных ресурсов, когда люди ощущают, что с ними обходятся несправедливо. Конфликты легко порождаются, конкуренцией и искажениями восприятия, однако контакт, сотрудничество, коммуникация и примирение могут превратить вражду в гармонию.

В последнее время произошло существенное изменение в отношении специалистов к исследованию конфликтов, в частности, акцент переносится с элиминирования конфликтов на управление ими, на изучение форм поведения людей в конфликтных ситуациях, их продуктивности или деструктивности, возможности стимулирования продуктивного поведения.

Для описания типов поведения людей в конфликтных ситуациях применяется двумерная модель регулирования конфликтов, основополагающими измерениями в которой являются кооперация, связанная с вниманием человека к инте-

ресам других людей, вовлеченных в конфликт, и напористость, для которой характерен акцент на защите собственных интересов. В соответствии с этими двумя основными измерениями выделяют следующие способы регулирования конфликтов: соревнование (конкуренция) как стремление добиться удовлетворения своих интересов в ущерб другому; приспособление, означающее, в противоположность соперничеству, принесение в жертву собственных интересов ради другого; компромисс; избегание, для которого характерно как отсутствие стремления к кооперации, так и отсутствие тенденций к достижению собственных целей; сотрудничество, когда участники ситуации приходят к альтернативе, полностью удовлетворяющей интересы обеих сторон.

Способам регулирования конфликтов соответствуют пять основных стилей поведения в конфликтной ситуации, связанных с общим источником любого конфликта – несовпадением интересов двух и более сторон.

Рассмотрим характеристику этих пяти стилей поведения более подробно.

Стиль конкуренции или соперничества. Человек, использующий стиль конкуренции, весьма активен и предпочитает идти к разрешению конфликта своим собственным путем. Он не очень заинтересован в сотрудничестве с другими людьми, но зато способен на волевые решения, человек старается в первую очередь удовлетворить собственные интересы в ущерб интересам других, вынуждая других людей принимать его решение проблемы. Однако это не тот стиль, который следует использовать в личных отношениях, так как он мешает ладить с людьми и вызывает у них чувство отчуждения.

Стиль уклонение или избегание. Человек использует этот стиль, когда затрагивается проблема, не требующая усилий для разрешения, или положение безнадежное, когда чувствует себя

Таблица 1.

соперничество	сотрудничество	компромисс	избегание	приспособление
21%	35%	33%	5%	6%

Таблица 2.

УСК	количество курсантов	соперничество	сотрудничество	компромисс	избегание	приспособление
0-12	0					
12-32	77%	16%	19,7%	30,2%	8%	3,0%
33-44	23%	6%	8%	6%	1,5%	1,5%

Таблица 3.

УСК	соперничество	сотрудничество	компромисс	избегание	приспособление
12-21	3%	1,5%	3%	0%	1,5%
22-32	13%	18,2%	27,2%	8%	1,5%
33-44	6%	8%	6%	1,5%	1,5%

неправым или когда другой участник конфликта обладает большей властью. Уходя от проблемы, игнорируя ее, перекладывая ответственность за ее решение на другого, один из участников конфликта добивается отсрочки решения проблемы.

Стиль приспособление. Этот стиль поведения человек выбирает тогда, когда не пытается отстаивать собственные интересы, когда нет возможности одержать верх из-за отсутствия власти. И поэтому индивид смиряется с тем решением, который выбирает его оппонент.

Стиль сотрудничества. Используя этот стиль поведения человек активно участвует в разрешении конфликта и отстаивает свои интересы, прилагая все силы, чтобы сотрудничать с оппонентом. Если решение проблемы имеет достаточно важное значение для одной из конфликтующих сторон, то это хороший способ поиска обоюдовыгодного результата и удовлетворения интересов всех сторон. Для успешного использования стиля сотрудничества необходимо затратить некоторое время на поиск скрытых интересов и нужд, для разработки способа удовлетворения истинных желаний обеих сторон, однако оно позволяет выработать наиболее удовлетворяющее обе стороны решение в сложных и важных конфликтных ситуациях.

Стиль компромисса. Используя стиль компромисса, участники конфликта идут на взаимные уступки и сходятся на частичном удовлетворении своих желаний. Такие действия могут в некоторой мере напоминать сотрудничество. Однако компромисс достигается на более поверхностном уровне, часто является удачным отступлением или даже последней возможностью прийти к какому-то решению.

Поведение людей определяется многими факторами, к числу которых относится уровень субъективного контроля, который понимают как способность и готовность человека брать на себя и возлагать на других людей ответственность за то, что с ними происходит. Люди различаются между собой по тому, как и где они локализируют контроль над значительными для себя событиями. Возможны два полярных типа такой локализации: экстернальный и интернальный. В первом случае человек полагает, что происходящие с ним события являются результатом действия внешних сил - случая, других людей и т.д. Во втором случае человек интерпретирует значимые события как результат своей собственной деятельности. Лocus контроля, характерный для индивида, универсален по отношению к любым типам событий и ситуаций, с которыми ему приходится сталкиваться. Один и тот же тип контроля характеризует поведение данной личности и в случае неудач и в сфере достижений, причем это в разной степени касается различных областей социальной жизни, в том числе и в случае неудач, и в сфере достиже-

ний, причем это в разной степени касается различных областей социальной жизни. Поэтому можно предположить, что стиль поведения в конфликтной ситуации также зависит от уровня субъективного контроля человека.

Ниже приведены результаты исследования выбора стиля поведения в конфликтной ситуации курсантами Университета внутренних дел.

При исследовании взаимосвязи между выбором стиля поведения и уровнем субъективного контроля оказалось, что курсантов с низким уровнем субъективного контроля (0-12) нет. Поэтому в таблице № 2 представлено распределение курсантов по уровням субъективного контроля с учетом выбора стиля поведения при разрешении конфликта.

Так как большинство курсантов имеют средний показатель субъективного контроля, а диапазон среднего уровня весьма широк, мы разделили этот уровень на подуровни: 12 - 21 и 22 - 32. Тогда распределение курсантов по уровням и подуровням субъективного контроля в зависимости от выбора стиля поведения в конфликтной ситуации будет вид, представленный в таблице 3. Как видим, большинство курсантов, имеющих уровень субъективного контроля от 12 до 21 чаще всего выбирают «соперничество» и «компромисс». По-видимому, это определяется тем, насколько более сильным психологически, равным или более слабым является оппонент. Практически никогда не выбирается такой стиль поведения как «избегание». Выбор «сотрудничества» и «приспособления» также осуществляется с учетом силы, возможностей, влияния, власти оппонента (например, курсант и начальник). Курсанты, имеющие уровень субъективного контроля от 22 до 32, наиболее часто выбирают стиль поведения - «компромисс». Второе место по частоте выбора занимает «сотрудничество», третье место - «соперничество», четвертое - «избегание», и реже всего выбирают стиль поведения «приспособление».

Для курсантов - интерналов, у которых уровень субъективного контроля имеет значение от 33 до 44, в конфликтной ситуации наиболее приемлемым стилем поведения является «сотрудничество». Вторым по значимости выступают «соперничество» и «компромисс». Реже всего реализуются такие стили поведения, как «избегание» и «приспособление». Таким образом, выбор курсантами того или иного стиля поведения зависит от социальной среды, в которой находится человек, от испытываемого влияния со стороны оппонентов, от их силы, возможностей, значимости решения проблемы для этого человека.

ЛИТЕРАТУРА

1. Психология личности: тесты, опросники, методики. - М.: Геликон, 1995. - 236 с.

2. Тюрина В.А., Ващенко И.В. Конфликты и управленческая деятельность. - К.: Знання, 1999. - 224 с.

Поступила в редакцию 3.11.99 г.

Л.М.Балабанова

О системной природе психологических норм

В статті розглядаються різні методологічні підходи, що існують в сфері психологічних досліджень стосовно проблеми норми. Вказується на те, що норми виявляють собою системно-функціональні утворення, яким притаманна інформаційна природа. Як психологічна категорія норма може визначатися як в аспекті кількісного (на популяційному рівні), так і якісного (на індивідуальному рівні) аналізу.

Общеизвестно, что научные категории представляют собой понятийные образования, которые развиваются в достаточно стройную систему представлений об объекте. В историческом аспекте процедура изучения категории нормы в психологии основывается на выявлении и анализе соотношения между глобальным единством (общностью, схожестью) видовых особенностей человека и вариативностью его индивидуальных черт. Формирование в последние десятилетия антропологического направления в области психологических исследований, которое ориентируется на философские концепции личности позволяет по-новому взглянуть на сущность психической нормы и патологии. Наиболее важной тенденцией такого подхода можно считать всё большую экологизацию мышления исследователей, которое связано с многоуровневой трактовкой объекта исследований - человека, существенные характеристики которого принадлежат не только организму и индивиду в целом, но ряду надорганизменных и надиндивидуальных уровней. Учитывая это, представляется, что выяснение подвижных граней между нормой и патологией возможно лишь при учете «включенности» индивида в окружающий мир и социальную среду с их специфическими закономерностями. А установление «нормы», т.е. выявление границ нормальной жизнедеятельности отдельного индивида, вероятно, возможно лишь только при учёте сложной биосоциальной природы человека и многообразия влияния окружающей среды на него. Такая специфика комплексного изучения человека предусматривает разработку так называемого антропологического подхода в психологии. Этот подход предполагает объединение естественно-научных

и гуманитарных знаний о человеке. В этой связи высказываются мнения, что только в психологических исследованиях «человек как субъект может быть понят как личность и индивид (целостный организм) одновременно» [1]. А также указывается, что именно для психологии взаимодействие и единство социального и биологического в природе человека является непосредственным предметом изучения.

Сегодня трудно найти науку, в которой так или иначе не пользовались бы термином «норма» - в биологии говорят об «адаптивных нормах», в эстетике - об «эстетических нормах», в этике - о «моральных нормах», в лингвистике - о «языковых нормах», в социологии и психологии - о «нравственных», «правовых», «личностных», «психологических» нормах и т.д. Однако сложность заключается в том, чтобы уяснить идет ли речь о терминологической общности или же мы имеем дело с понятием, включающим некоторые общие содержательные характеристики.

Учитывая многогранность понятия «норма» отметим, что эту проблему невозможно обсуждать вне конкретного выделения уровня ее исследования. В настоящее время в проблемном поле исследований человека выделяются два генеральных направления, которые разделяются своими подходами к проблеме и методами исследования - с одной стороны индивидуализирующее направление, постулирующее вариативность, несхожесть черт человека, а с другой стороны - генерализующее направление, раскрывающее общие, единые свойства человека. Взаимоотношения между этими двумя направлениями до сих пор остаются предметом дискуссий и разнообразных точек зрения. Интегративное направление, формирующееся в последнее время, объединяет в своем предметном поле социальные, культурные и психологические стороны жизнедеятельности человека. Наблюдается антропологизация учебных курсов по общественным и гуманитарным наукам, происходит своеобразный («антропологический бум») [2]. Метаобъектом всех антропологических дисциплин признается человек, а систематизация антропологического знания предусматривает необходимость рассмотрения отдельных аспектов жизнедеятельности человека (культурных, социальных, психологических, философских и т.д.).

По мнению В.А. Семиченко, главное отличие системы, структура которой полностью или частично определяется «человеческим фактором», - это явление «обратной энтропии». Под этим подразумевается «...возможность «человеческого» звена влиять не только на образование и укрепление (оптимизацию) системы, но и действовать сознательно или неосознанно вопреки системной целесообразности и логике развертывания событий». [3, с.57]. В системах материальных

(физических, химических, биологических и пр.) функционирование отдельных структурных компонентов прогнозируемо, оно более или менее однозначно подчиняется системным требованиям. Человеку же присуще способность заменять «объективную логику логикой субъективной», что имеет свои психологические последствия при рассмотрении его поведения внутри тех или иных систем. Представляется, что путь комплексного изучения человека методами многих наук является наиболее плодотворным и в создании теории нормы (нормологии), а значит, и в разработке понятия нормы.

Если исходить из положения, что развитие любых систем (от микро- до макромира) подчиняется единым законам, то можно предположить, что по аналогии с квантовой теорией поведения электронов и других частиц микромира, поведение человека в обществе, также как и многие жизненные проявления, в том числе в сфере психической деятельности, будут иметь вероятностный, статистический характер. Современная наука находит все новые и новые подтверждения того, что случайности неизбежны, что вероятностные описания многих явлений полностью адекватны их объективной вероятностной природе.

Наша психика есть отражение внешнего мира во всей совокупности его частично случайных, а частично детерминированных явлений. Поэтому чрезмерная спонтанность (отклонение от общепринятого), также как и чрезмерная детерминированность, может оказывать неадекватное воздействие на нашу психику. Чрезмерная психическая спонтанность может часто приводить к развитию беспокойства, неустойчивости эмоциональной сферы, ослабляя целенаправленность человека и его способность к сосредоточению. С другой стороны, чрезмерно детерминированная психика лишает человека творческого начала и затрудняет его адаптацию в различных жизненных ситуациях. Социология и психология успешно используют вероятностные, статистические методы для выявления особенностей и тенденций общественного развития.

Представленный выше анализ раскрывает диалектическую природу системных процессов, заключающих в себе неразрывное единство (с взаимопереходами) необходимости и случайности, упорядоченности и неупорядоченности, общего и единичного, устойчивости и изменчивости, свободы и зависимости, жесткой и вероятностной детерминации. При этом необходимо иметь в виду, что ни одна из названных полярностей не проявляется в чистом виде. По существу можно говорить лишь о степени или мере, упорядоченности, необходимости, детерминированности и т.д. На данном основании выводится своеобразный показатель статистических (вероятностных) систем - коэффициент стохастичности, вопло-

щающий количественную меру упорядоченности - неупорядоченности, необходимости - случайности.

Согласно А.С. Кравцу «абсолютный порядок и абсолютный беспорядок - это два предельных полюса возможных структур, возможной организации систем. Абсолютный порядок наблюдается обычно в структуре жестко детерминированной системы, исключаящей всякую автономность подсистем. Наоборот, абсолютный беспорядок характеризует структуру вероятностной системы с независимыми и равноправными в вероятностном смысле подсистемами. Однако эти два предельных случая реализуются в объективной действительности довольно редко и представляют собой скорее нашу идеализацию реальных систем. Большинство реальных систем располагается в промежутке между этими двумя предельными случаями» [4, с.95]. Таким образом, складывается некоторый спектр структур - от более упорядоченных и жестко детерминированных до менее упорядоченных, граничащих со случайностью. Используя вероятностные описания, нельзя сказать, что система находится частично в одном состоянии, а частично в другом, так как эти описания носят двойственный, противоречивый характер. В жестко детерминированных системах каждый из элементов, по меткому выражению известного американского кибернетика У.Р. Эшби, обладает «правом вето» по отношению ко всем остальным. Только при наличии гибких, недетерминированных (вероятностных) связей между элементами система приобретает возможность перестроить взаимодействие своих элементов, перераспределить их функции. Благодаря этому свойству существуют не только сложноорганизованные организмы, но и всё живое.

Психика человека есть отражение внешнего мира во всей совокупности его частично случайных, а частично детерминированных явлений. Оптимум соотношения между первыми (стохастическими) и вторыми (детерминативными) процессами вероятно и представляет собой сложный процесс формирования нормы. По аналогии с Е.Седовым [5], норму можно сравнить со станком безопасной бритвы, лезвием которой представляют собой вероятностные (энтропийные) процессы, которые безопасны только в оправе. Нивелирование энтропии приводит к чрезмерной детерминации любой системы (и тогда теряется функциональное назначение бритвы); избыток энтропии приводит к резкому возрастанию стохастических процессов, а значит и хаотичности системы (и бритва из «безопасной» становится «опасной»). Основываясь на вышеприведенном можно заключить, что если человек способен варьировать в отношениях с другими людьми, устанавливая своеобразный «функциональный оптимум» и может поддерживать надлежащее равновесие во

внутри- и межличностных отношениях (также как и со средой), опираясь на себя и используя различные механизмы саморегуляции, то это может расцениваться как «психологическая норма» и может служить одним из критериев психологического здоровья человека.

Нормы функционирования и правила формирования структуры разнообразных систем вырабатывались в природе в ходе эволюции путем накопления информации с целью упорядочивания энтропии, которая является неотъемлемой частью любой развивающейся системы. Это объективный процесс, из чего следует, что механизмы нормообразования едины и являются объективной реальностью. Однако конкретная реализация нормы, как категории динамичной, определяется множеством факторов, и зависит как от внутренних условий (обусловленных степенью развития системы, например, - возрастные нормы), так и от условий окружения. В этой связи, представляется целесообразным рассмотреть различные особенности проявления нормы в разнообразных естественнонаучных областях знаний.

Если попытаться выделить определенные узловые моменты в развитии теории нормы, касающихся человеческого бытия, то можно увидеть, что они тесно соприкасаются с историей тератологии. Это связано с тем, что сама проблема нормы возникла, прежде всего в сфере медико-биологических исследований, как попытка отделить объективно встречающиеся случаи уродств, аномалий от нормы. Первые попытки разделения нормы и аномалий связаны еще с периодом античной науки. Сегодня учение о норме и аномалиях давно перестало быть монополей тератологии и медицины, превратившись в одну из центральных проблем эволюционной теории. Основы психологических норм также заложены в самой движущейся материи. В числе таких оснований, как нами уже рассматривалось выше, лежит системность материальных объектов и их определенные системные качества могут реализоваться в нормах. В этом аспекте нормы могут рассматриваться как специфические системно-функциональные образования. И наша задача заключается в анализе тех системных закономерностей, присущих материальному миру, которые обуславливают мерную специфику нормы.

При анализе массовых явлений во всех научных исследованиях, в качестве характеристики нормы используется критерий статистической распространенности. Это относится и к популяционной биологии, и к демографии, и к социологическим, и к психологическим исследованиям. Особенно многочисленные данные о нормальном характере тех или иных общественных явлений появились в последние годы в связи с развитием конкретно социологических исследований. Так, на основании данных, полученных при анкетном

опросе довольно узкой группы людей, делаются обобщения о «норме поведения», «норме отношения к чему-либо» и многие другие. Однако целый ряд социологов и психологов справедливо отмечают, что следует весьма критично и осторожно пользоваться этими статистическими показателями при объяснении нормы, поскольку конкретный анализ других групп и других отношений может приводить к иным и даже прямо противоположным результатам. Из сказанного следует вывод, что распространенность какого-либо явления в системе не является достаточным основанием для признания его нормой.

Итак, взгляд на норму как среднестатистическую величину имеет определенный смысл в чисто практических целях, как и всякие средние показатели вообще. Однако средние показатели часто слишком огрубляют многообразие существующих явлений, слишком приблизительно отражают реальные закономерности в той или иной системе. В реальной действительности норма включает в себя не только среднестатистическую величину, но и серию отклонений от этой величины в определенном диапазоне.

Дабы учесть эти отклонения от среднего, широкое распространение получают т.н. перцентильные графические стандарты, которые разрабатывались в первую очередь в отношении тотальных размеров тела детей и подростков. Эти стандарты широко используются во всем мире в качестве оценочных нормативов. Такой способ представления «нормы» имеет несколько большие возможности, чем просто средние значения, так как дают представление о количественных вариациях признака в выбранной группе лиц. И он наиболее объективно отражает закономерности формирования «нормы» конкретно выбранного показателя в конкретной совокупности индивидов. Однако, на индивидуальном уровне этот метод обладает недостаточной информативной возможностью в отношении определения «нормы» данного конкретного человека. Индивидуальная норма всегда конкретна и специфична [6]. Она устанавливается сообразно с теми условиями, в которых исследуется данный человек.

Открытия в биохимии, генетике, молекулярной биологии изменили и наши представления о норме и патологии, побуждая некоторых ученых сделать вывод об относительности всякого представления о норме. Однако, хотя границу между «нормой» и ее нарушением установить нелегко, норма все же есть. Иначе на что же бы опирались в своих умозаключениях медицина и социально-психологические науки тоже. Вероятно существуют различные ступени познания категории нормы, обусловленные как потребностями практики, так и уровнем развития современных знаний о норме и аномалиях. Одну из ступеней по-

знания выражает и среднестатистическое понимание норм.

Таким образом, в своем количественном аспекте нормы выступают как законы статистических систем. Они служат выражением самоорганизации и саморегуляции последних в границах статистической диспозиции. Нормальное состояние системы всегда подчинено более широкой системе, по отношению к которой первая выступает в качестве элемента. Исследование нормального состояния любой системы не может быть ограничено рамками этой системы, вне связей с системами более высокого порядка. Для того чтобы вскрыть диалектику необходимости и случайности, выражающуюся во взаимопереходах нормы и аномалий, нужно знать, о какой норме конкретно идет речь, о норме ли особи, о норме ли популяции, о норме ли биосферы. В любом случае она (норма) остается функциональной структурой, которая в количественном аспекте выступает на популяционном уровне как статистическая система, а на индивидуальном уровне - как биооптимальное системное образование [7]. Признавая объективность категории нормы, следует помнить, что конкретное выражение ее всегда будет носить статистический, вероятностный характер.

Обобщая все вышесказанное можно сделать ряд следующих умозаключений:

1. Психологические нормы являются специфическими системно-функциональными образованиями, обладающими информационной природой. Это означает, что их сущность и свойства, закономерности существования и развития реализуются только в системных связях и процессах, основу которых составляют внутриорганизменные, личностно-индивидуальные и межличностные отношения.

2. Необходимым основанием становления и развития норм, как специфических образований, обладающих системными качествами, является диалектическое единство детерминированных (необходимых) и вероятностных (случайных) процессов, оптимальное соотношение которых и обеспечивает процесс нормообразования.

3. Реализация нормы определяется условиями среды, фазой развития системы, а также степенью познания объекта. Конкретные проявления нормы всегда носят вероятностный (статистический) характер, определяются степенью соответствия объекта среде и выражаются диапазоном функционального оптимума.

4. Как психологическая категория норма, в аспекте качественного анализа, определяется способностью человека варьировать в отношениях с другими людьми, устанавливая своеобразный «функциональный оптимум» с целью поддержания динамического равновесия в межличностных и внутриличностных отношениях (так же как и со

средой) посредством различных приемов саморегуляции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ананьев Б.Г., Палей И.М. О психологической структуре личности // Проблемы личности: матер. симпозиума. - М.: ВОНП. - 1969. - с.39.
2. Резник М.И. Философские аспекты теории нормы в медицине. - Л.: ЛГУ, 1981. - С.3 - 6.
3. Семиченко В.А. Рациональні й емоційні складові психологічної компетентності, їх формування в процесі вивчення курсу психології /Едність раціонального та емоційно-почуттєвого в освітньо-виховних системах. Науково-методичний збірник. - Харків, 1996. - с.22 - 24.
4. Кравец А.С. Вероятность и системы. Воронеж, 1970, с. 95, 50.
5. Седов Е.А. Одна формула и весь мир. Книга об энтропии. М., Знание, 1982.- 176 с.
6. Корольков А.А., Петленко В.П. Философские проблемы теории нормы в биологии и медицине. - М.: Медицина, 1977 г.- 392 с.
7. Плахов В.Д. Социальные нормы. Философские основания общей теории. М.: «Мысль», 1985. - 251с.

Поступила в редакцию 26.10.99 г.

О.І.Барішева

Організація термінової психологічної допомоги – «телефон довіри»

В статье поднимаются вопросы организации экстренной психологической помощи «Телефон доверия», в частности, освещаются обоснования актуальности создания службы телефонной психологической помощи, основные принципы и специфика работы «Телефона доверия», статистические материалы работы Луганской службы экстренной психологической помощи.

АКТУАЛЬНІСТЬ СТВОРЕННЯ СЛУЖБИ ТЕРМІНОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ «ТЕЛЕФОН ДОВІРИ». Надання термінової психологічної допомоги в будь-яких кризових станах, у стані гострої кризи, неможливості розв'язання міжособистісних конфліктів і взаємостосунків важко переоцінити, оскільки своєчасно блокований кризовий стан, емоціональна напруга, як правило, запобігають негативним наслідкам в психосоматичному стані особистості, її характері, сім'ї, діяльності, суспільстві.

В житті кожної людини бувають такі критичні моменти, коли ускладнюються взаємини з оточуючими, загострюються внутрішні суперечки, стають нестерпними переживання стосовно власного, здається безвихідного, положення. Перед особистістю постають проблеми, які неможливо розв'язати зусиллями власних психічних сил. Допомогти людині в такий момент може психологічна консультація, здійснювана кваліфікованими спеціалістами. Великі можливості в наданні термінової психологічної допомоги має анонімне цілодобове психологічне консультування - служба «Телефон довіри».

В останні роки з'явилась тривожна тенденція зростання різноманітних соціальних відхилень у підлітковому і молодіжному середовищі. Урбанізація і криза сім'ї, криза суспільства і складна економічна і соціальна ситуація призводять до наростання психологічної напруженості у молодіжному середовищі, де за відсутності орієнтирів і навичок психологічної культури створюється найбільша небезпека погіршення патогенної і криміногенної ситуації, кризових станів. За останні роки в Україні різко «помолодшала» злочинність, зросла кількість психосоматичних та психічних захворювань, самогубств і спроб самогубства серед молодих людей (за матеріалами Республіканського семінару організаторів соціальних служб «Телефон довіри», 1992). Своєчасна профілактика таких явищ вимагає комплексних заходів у вигляді медико-консультативної, соціально-психологічної, консультативно-правової і психотерапевтичної допомоги як самим підліткам, так і їх батькам. Одним із напрямків такої роботи може стати «Телефон довіри», який виконує завдання консультативного і психотерапевтичного характеру.

Психологічне телефонне консультування - це галузь практичної психології. Діяльність психолога-консультанта як вид професіонального психологічного обслуговування, в процесі якого людина, що звернулася по допомогу, формує здатність розв'язувати психологічні проблеми, які виникають у її житті, отримує необхідну психологічну інформацію, яка дозволяє глибше усвідомити себе і своє соціальне оточення, налагодити з ним більш гармонійні стосунки, придбати нові переживання, зміст і цінності життя, є найбільш оптимальною.

Велике значення у розвитку інституту психологічної допомоги має, без сумніву, економічний стан суспільства. Зрозуміло, що суспільство, де переважна більшість населення не має можливості задовольнити свої первинні потреби, позбавляє людей можливості адекватно розібратися із своїми особистісними психологічними проблемами, занурює людей у стан безвиході, краху, нерідко призводить до суїцидальних думок.

І саме допомога по телефону - одна з найбільш адекватних для людської психології форм соціально-психологічної допомоги.

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ І СПЕЦИФІКА РОБОТИ «ТЕЛЕФОНА ДОВІРИ». Ми підійшли до питання професіональної етики консультуючого психолога. Аналіз літератури, узагальнення власного досвіду консультативної роботи, досвіду колег, узагальнення результатів дискусій, що ведуться у вітчизняній періодиці останніх років з питань етики, професіональної поведінки консультуючого психолога, дає нам можливість сформулювати низку етичних стандартів, дотримання яких є необхідним і обов'язковим (напр., Бондаренко О.Ф., Братусь Б.С., Моховиков О.М., Гордон Хемблі).

Перш за все відмітимо, що психологія як професія відповідає етичним нормам, які є загальними для будь-якої професії, пов'язаної безпосередньо з людиною. Це - повага особистості, прав і свобод людини, її гідності, бережливе ставлення до внутрішнього світу, професіональна компетентність, відповідальність, доброзичливість і безумовна установка на благо абонента, клієнта. Але, мабуть, тільки в професії психолога (і медичного працівника) ці етичні положення мають таке принципове значення.

Окрім загальних вимог, розроблені етичні стандарти і нормативи, характерні тільки для психологів.

Зупинимось на основних особливостях і принципах телефонного консультування:

- особливості телефонного зв'язку забезпечують її доступність; безкоштовне обслуговування абонентів надає можливості користуватися таким видом допомоги всім без винятку прошаркам населення;
- важливо, що саме абонент «контролює» ситуацію і в будь-який момент може вийти з контакту, що знімає психологічні захисти та бар'єри;
- безумовна анонімність і конфіденційність інформації і змісту бесіди з абонентом. Консультант має мовчати про почуте на «ТД»;
- значення мають і такі, можливо не настільки очевидні, переваги психотерапевтичної допомоги по телефону, як її неявний характер (офіційний візит до психолога нерідко сприймається як щось таке, що пов'язане із зверненням з приводу важкого душевного розладу тощо);
- безумовне прийняття особистості людини, якій надається допомога, і її внутрішніх переживань (зрозуміло, що прийняття не означає позитивної оцінки, це - визнання того, що є, ставлення до абонента як до самодостатньої особистості);
- емпатія, тобто розуміння внутрішнього світу людини, глибоке співпереживання, співчуття.
- у психолога, який надає допомогу, має бути достатньо людськості, приязності, співчуття у став-

ленні до абонента. Консультант має показати своє прагнення (готовність, бажання) допомогти, а також бути вільним від попереджених ставлень. Він не має права чинити тиск, заперечувати якісь святині, політичні чи релігійні істини або положення світогляду;

- особливою вимогою до психолога «Служби Довіри» є виключення контактів із своїми абонентами; консультуючий психолог має бути обережним в тому, щоб не породжувати безпідставних надій («повернути чоловіка», сподівання на особисті стосунки тощо) або перевищення меж власної компетентності («не гратися у психіатра», медичні консультації тощо).

Зупинимося дещо на специфіці консультування по телефону.

Психологічне телефонне консультування - одна з форм надання людині професійної психологічної допомоги.

Телефонне консультування охоплює широке коло психологічних проблем. це, в першу чергу, інтерперсональні проблеми, пов'язані із взаєминами між людьми, міжособистісними конфліктами, соціальною адаптацією, психологічними закономірностями зростання, розвитку і виховання.

Діагностична спрямованість консультування значно поширює спектр різноманітних професійних моделей діяльності консультанта. Багатий досвід і діагностична забезпеченість дають можливість розпізнати ранні стадії розвитку психологічних проблем, допомогти абоненту у розв'язанні складних життєвих колізій.

Специфіка консультування полягає також у відмові від концепції хвороби (як в медичній психотерапії), визнання за людиною права на велику варіативність поведінкових реакцій і психічних станів як здорових, а не хворобливих проявів. Маючи немедичну парадигму, консультування (і телефонне, і безпосереднє) все ж використовує прийоми і техніки багатьох напрямків психотерапії, «активного соціально-психологічного навчання» /АСПН/, психотренінгів та ін., але використовує їх для допомоги здоровій людині у подоланні її труднощів, знаходження виходу із скрутних ситуацій.

«Консультирование ориентировано на большую индивидуализацию и пробуждение внутренних ресурсов человека. Основной функцией психолога является предоставление клиенту-абоненту необходимой психологической информации, стимулирование его собственных потенций на борьбу с психологическими трудностями и лишь за неимением личностных ресурсов - участие в коррекционной работе. В связи с этим возрастает значимость процесса общения между консультантом и абонентом как равных партнеров

по взаимодействию.» (за Горностаем П.П., Васильковською С.В., 1995).

НАУКОВІ ЗАСАДИ КОНСУЛЬТАТИВНОЇ ПРОГРАМИ «ТЕЛЕФОНУ ДОВІРИ» ЛУГАНСЬКОГО МІСЬКОГО ЦЕНТРУ СОЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ ДЛЯ МОЛОДІ. Проблемно-орієнтований підхід, пропонований програмою як основа діяльності і навчання психолога-консультанта, ґрунтується на положенні, що всебічний аналіз психологічних проблем абонента є суттєвим моментом у процесі пошуку їх розв'язання і подолання психологічних ускладнень.

Успішним (вдалим) є інтегративний підхід, коли мобілізуються до засвоєння використання у практиці найкращі досягнення різноманітних напрямків у науці, актуалізуються професійне самовдосконалення і особистісне зростання.

Психологічна проблема (за визначеннями Горностає П.П., Васильковської С.В., 1995; Моховикова О.Н., 1994) - це сукупність психологічних труднощів абонента, дисгармонійний стан його психіки, викликаний певними суперечностями у розвитку, що створює психічну напруженість і спричиняє страждання, від яких абонент хотів би позбавитися. Це: конфлікти і їх наслідки, труднощі у спілкуванні, хворобливі душевні переживання чи стани, незадоволеність собою або кимось чи чимось та інше.

Головним методом є проблемний аналіз, що базується на положеннях про те, що кожна психологічна проблема людини має свій генезис, обумовлений як невизначеністю, спонтанністю, непередбачуваністю, так і детермінантами, що мають відповідні причини і закономірності. Встановлення цих причин і закономірностей, пошук шляхів подолання їх патогенного впливу є важливим фактором успішного розв'язання проблеми (Горностає П.П., Васильковська С.В., 1995).

Диференціація і чітке усвідомлення психологом всіх ланок проблемного аналізу сприяє правильній ідентифікації проблем абонента, визначенню найбільш доцільної системи їх опрацювання.

Консультант у своїй роботі керується методикою телефонної психотерапії. Virізніють такі етапи проблемного аналізу:

1. Аналіз змісту звернення абонента. З'ясування мотиву звернення.
2. Аналіз психологічної ситуації. Орієнтовно оцінити психологічний стан абонента.
3. Визначення головної, проблеми, в розв'язанні та з'ясуванні якої абонент відчуває найбільші труднощі. Аналіз психологічних проблем.
4. Встановлення ступені суїцидального ризику (за необхідністю). Здійснення психотерапевтичного «купирування» стану психічної дезадаптації.

5. Формулювання психотерапевтичної задачі.

6. Розв'язання терапевтичних завдань. Вироблення спільної тактики по виходу з кризового стану, розв'язанню конфлікту, проблемної ситуації.

ЛУГАНСЬКА СЛУЖБА ТЕРМІНОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ «ТЕЛЕФОН ДОВІРИ». Служба «Телефон довіри» (консультативна термінова психологічна допомога) була створена в Луганську в листопаді 1992 р., по січень 1997 р. працював одноканальний номер 050, режим роботи - цілодобово, принцип роботи - анонімно, безкоштовно, з вересня 1998 р. «ТД» поновив свою роботу в нічному режимі - з 18.00 до 6.00.

Аналіз чисельності абонентів, що звернулися на телефонну психологічну службу за роки роботи, свідчить про стабільну потребу населення в такій допомозі.

СТАТИСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ. Аналізуючи роботу «ТД» з листопада 1992 р. по січень 1997 р. можемо сказати, що щорічно на «Телефон

Довіри» поступало від 12 до 14 тисяч дзвінків.

ВІКОВИЙ СКЛАД АБОНЕНТІВ

1. Шкільний вік	42,2%
в т.ч. діти до 14 років	20,6%
старшокласники (15-17 років)	21,6%
2. Молоді люди: період життєвого становлення	25%
в т.ч. юнацтво (18-21 рік)	11,7%
молоді люди (22-28 років)	13,3%
3. Дорослі люди (29-36 років)	32,8%
в т.ч. дорослі (29-36 років)	12,9%
дорослі (від 36 до 55-60 років)	11,2%
люди похилого віку (після 55-60)	8,7%

ПРОБЛЕМИ, ЗА ЯКИМИ ЗВЕРТАЮТЬСЯ НА «ТД»

1. Міжособистісні проблеми - 33-35%
(проблеми в сім'ї, подружні проблеми, проблеми взаємин в молодих сім'ях, проблеми міжособистісних взаємин з коханими, друзями,

ТАБЛИЦІ ЗВІГУВАННЯ РОБОТИ «ТЕЛЕФОНУ ДОВІРИ»

	Кількість	%
Всього піднято проблем	3907	
Кількість абонентів	1810	
Вербальних проблем	3487	
Невербальних	420	
Інформаційних	358	
Міжособистісні проблеми	1176	33,7
Проблеми зайнятості і фінансів	278	8,0
Питання законності і правопорядку	34	1,0
Психічна травма	151	4,3
Суїцид, гоміцид	52	1,5
Проблеми здоров'я	804	23,05
Зловживання наркотичними речовинами	138	4,0
Сексуальні проблеми	118	3,4
Релігійні проблеми	28	0,8
Еміграційні	2	0,05
Примітивно-розважальні	263	7,5
Проблеми аутоідентифікації (із проблем здоров'я)	363	10,4

Таблиця 1.

Віковий склад абонентів (вересень - грудень 1998 р.)

		До 14 р.	15 - 17	18 - 21	22 - 28	29 - 36	36-55-60	За 55-60	Всього
52,26 %	Ж	204	172	137	91	133	173	36	946
47,74 %	М	128	149	197	163	101	92	34	864
100 %		332	321	334	254	234	265	70	1810
%		18,34	17,73	18,45	14,03	12,93	14,64	3,87	

Таблиця 2.

Найбільш поширені проблеми

	1992-97	1998
Міжособистісні проблеми	33 - 35 %	33,7 %
Психічне і соматичне здоров'я	28 %	23,05 %
Проблеми зайнятості і фінансів	3,5 %	8,0 %
Проблеми аутоідентифікації	5,5 %	10,4 %
Сексуальні проблеми	8-9 %	3,4 %

Таблиця 3.

приятелями, сусідами, вчителями; проблеми неповної сім'ї; самотність, проблеми знайомства тощо).

2. Проблеми здоров'я - 28-29%

(вагітність як особиста катастрофа; інвалідність; венеричні захворювання і переживання з цього приводу; психічне здоров'я, забитість і активність психічно хворих; емоціональні порушення та розлади, критичні граничні стани, кризові стани).

3. Проблеми дозвілля, зайнятості, фінансів - 18-20%

(проблеми в школі, на роботі, фінансові і житлові проблеми, розваг та дозвілля).

4. Сексуальні проблеми - 8-9%

(сексуальна заклопотаність, інформація про сексуальне життя, сексуальні дисфункції у молодих людей; проституція, сексуальні перверзії).

5. Психічна травма - 5-6%

(проблеми фізичного, психічного, сексуального травмування; втрата близької людини в результаті загибелі; розлучення батьків тощо).

6. Зловживання речовинами - 5%

(алкоголь, наркотики, паління).

7. Суїцид, гоміцид - 2%

(суїцидальні чи гоміцидальні наміри, погрози, теперішній момент суїцидальних чи гоміцидальних дій).

8. Проблеми законності і правопорядку - 0,7 - 0,4 %.

9. Релігійні, духовні проблеми - 0,3 %.

10. Еміграційні - 0,2%.

Крім перелічених на «ТД» поступають «мовчазні», примітивно-розважальні, інформаційні дзвінки, які можуть мати в собі потенційні проблеми абонентів (які в силу свого віку, наприклад, або якостей характеру не можуть звернутися на відверту розмову з консультантом; намагаються оцінити консультанта, якість можливої допомоги, міру довіри до психолога; або прикриваються гумористичними, примітивно-розважальними дзвінками, оцінюючи можливість звернення із серйозними проблемами); дзвінки-довідки про «ТД», прийом психолога, інша значима інформація, подяки.

Маючи такі дані у нас є можливість порівняти відмінності у зверненнях абонентів, які відбулися на кінець 1998 р. Луганський «Телефон довіри» поновив свою роботу з вересня 1998 р. в нічному режимі. За 4 місяці роботи (з 1 вересня по 31 грудня 1998 р.) на «ТД» абонентами піднято 3907 проблем. Із цієї кількості:

- «мовчазних» (невербальних) - 420;
- інформаційних - 358;
- примітивно-розважальних - 263;
- подяки - 85.

Враховуючи той факт, що один абонент піднімає декілька проблем, а практика вирішення із них лише одну головну бачиться нам непереконливою, оскільки якщо це проблемний серйозний дзвінок, то головних проблем вирізняється 3-4, і ця сукупність настільки взаємозалежна, що прагнення вирішити з них одну - найголовнішу здається нам досить штучним. Тому кількість абонентів менша ніж кількість піднятих проблем, а кількість дзвінків інакша ніж кількість проблем.

Подібна форма звітування дає інформацію за рядом значимих параметрів. Наприклад, з наведених таблиць ми бачимо, що знову ж таки на лідируючих позиціях залишаються проблеми міжособистісних стосунків. Проблеми дозвілля, зайнятості і фінансів мають приблизно однакові відсоткові показники, але показник «проблеми фінансів та працевлаштування» перевищують показники 1992-1997 р.р. в 2 рази (з 3,5% до 8%). Здоров'я є провідною цінністю в системі ціннісних орієнтацій у більшості людей. Що стосується звернень із проблем здоров'я, то останнім часом їх стало менше (з 28% до 23,05%). І ми впевнені, не тому що здоров'я у населення стало кращим, звернень з приводу сексуальних проблем стало значно (в три рази) менше (з 9% до 3%), суїцидальні мотиви зросли в 2 рази, а проблеми аутоідентифікації, пошуку себе, сенсу буття і т.д. зросли майже в 2,5 рази. На наш погляд, така статистика в повній мірі характеризує ту ситуацію соціальної нестабільності, невпевненості, дезадаптації, моральної нестійкості, що панує зараз у нашому суспільстві.

Аналізуючи віковий склад абонентів бачимо, що найбільш «вразливими» (почувають себе невпевнено, нестабільно) є чоловіки від 18 до 28 р., та жінки від 36 до 55 р. Згідно запропонованої нами періодизації абонентів та звернень (Баришева О.І., 1999), знаходимо закономірне пояснення цьому факту. Довіриливо поспілкуватися з психологом (отримати різноманітну інформацію, намагаючись обговорити власні почуття, спроба зрозуміти себе) прагнуть у більшій мірі дівчата до 14 років, аніж хлопчики того ж віку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анцыферова Л.И. Эпигенетическая концепция развития личности Эрика Г. Эриксона //Принцип развития в психологии. /Отв. ред. Л.И.Анцыферова.- М., 1978.
2. Бондаренко О.Ф. Психологічна допомога особистості: /Учб. Посібник для студентів ст. курсів психол. фак. та від-нь ун-тів/ -Харків, 1996. - 237с.
3. Братусь Б.С. Опыт обоснования гуманитарной психологии //Вопр.психологии. 1990. №6, с.9-16.

4. Горностай П.П., Васильковская С.В. Теория и практика психологического консультирования: Проблемный подход. - Киев, 1995. - 128с.
5. Довіра і надія, № 4, 1996. Інформаційно-методичний бюлетень. Телефон довіри/ Упорядник та відпов. за вип.: Н.О.Мостіпан. - К., 1996. - 40с.
6. Моховиков А.Н. Телефонное консультирование. - К., 1994. - 192с.
7. «Телефон доверия / материалы к республиканскому семинару организаторов социальных служб/» - Днепропетровск, 1992. - 44с.
8. Хэмбли Г. Телефонная помощь. - Одесса, 1993. - 57с.
9. Барышева Е.И. Телефон Доверия.: Методические материалы. - Луганск, 1999.

Поступила в редакцию 13.11.99 г.

А.М. Большакова

Фрустраційна толерантність та успішність діяльності, що відбувається в екстремальних умовах

Стаття посвящена проблемам исследования профессионально значимых качеств личности специалиста пожарной охраны. В работе приведены экспериментальные данные, позволяющие сделать вывод, что одним из таких личностных качеств является фрустрационная толерантность.

Деякі види професійної діяльності людини відбуваються в складних, екстремальних умовах, що пред'являють підвищені, а дуже часто граничні, вимоги до психічних можливостей фахівця. Тому необхідність забезпечення стабільності діяльності в цих умовах має дуже важливе значення для підвищення ефективності виконання професійних обов'язків та є однією з актуальних проблем психології.

Чинники, що визначають «екстремальність» умов діяльності, відповідно до ГОСТу 12. 0. 002 – 80 [3], це загрозливі виробничі чинники (вплив яких на працюючу людину може призвести до травматизації або іншого різкого погіршення здоров'я) та шкідливі виробничі чинники (вплив яких призводить до захворювання або зниження працездатності людей). З іншого боку, згідно з психологічною літературою, такими чинниками є стресогенні [7].

Таким чином, «екстремальні умови діяльності» – це умови, за яких на людину діють шкідливі або загрозливі чинники, що загрожують їй стійкою або раптовою втратою здоров'я, травмою, пору-

шенням, що пов'язані з перевищенням припустимого рівня стресового навантаження, і які, при несприятливому збігу обставин, призводять до патологічних змін в організмі» [9, с. 8].

Для фахівців пожежної охорони у якості чинників, що визначають екстремальність умов виконання професійних обов'язків, можна назвати такі особливості їх діяльності [10; 13]:

- загроза життю та здоров'ю, що зумовлена роботою на висоті, обвалами конструкцій, вибухами, отруєнням газами та парою;
- можливість враження електричним струмом, викидами вогню та газів;
- висока температура, вологість, задимленість середовища, обмежена видимість, шум, висока концентрація токсичних продуктів горіння;
- обмеженість простору для виконання необхідних дій;
- великі фізичні навантаження, які пов'язані з демонтуванням конструкцій та обладнання, прокладенням рукавних ліній, роботою з пожежним обладнанням різного призначення;
- необхідність підтримувати інтенсивність та концентрацію уваги, щоб слідкувати за змінами умов на пожежі, утримувати у полі зору стан багаточисленних конструкцій у процесі виконання бойового завдання на об'єкті, що горить;
- велика відповідальність кожного пожежного при відносній самостійності дій та рішень по рятуванню життя людей та цінного обладнання;
- жорстка регламентація часу прийняття рішень та виконання завдань;
- негативний емоційний вплив (винесення пораних та опечених потерпілих, видовище загиблих людей);
- наявність несподіваних перешкод, що виникають раптово та ускладнюють виконання бойового завдання.

Всі ці фактори можуть викликати ситуації дезорієнтації, дезадаптації, втрати контролю за своїм емоційним станом та відмови від діяльності, що може призвести до надзвичайних подій. Постійні вольові зусилля, що спрямовані на подолання негативних емоцій, страху, підтримання працездатності на високому рівні для виконання бойового завдання призводять до виснаження психофізіологічних резервів організму.

Отже, робота пожежних відбувається в екстремальних умовах, високий рівень професійного ризику формується стихійно, загрозливі та шкідливі чинники багаторазово перевищують допустимі рівні та їх зниження практично неможливе.

За цими умовами психологічна підготовка пожежних до роботи в складних умовах гасіння пожеж і ліквідації їх наслідків – основа не тільки ефективності бойових дій під час рятування лю-

дей і збереження матеріальних цінностей від знищення вогнем, але й складова безпеки самих фахівців пожежної охорони.

Підготовка до дій в екстремальних умовах нероздільно пов'язана з формуванням постійної довготривалої психологічної готовності пожежних до функціонування у складних, небезпечних для життя умовах, що є суттєвою передумовою, первинним фундаментальним чинником успішного виконання будь-якої діяльності взагалі [5].

У сучасній психологічній літературі існує досить багато різних теоретичних та практичних підходів до визначення поняття психологічної готовності до дії в екстремальних умовах. Серед них найбільш ґрунтовним є наліз тимчасової та довготривалої готовності у працях М. І. Д'яченка та Л. О. Кандибовича [5], які розуміють останню як «стійку систему професійно важливих властивостей особистості..., що є суттєвою передумовою успішної діяльності» [5, с. 37], від якої залежить виникнення тимчасової готовності до екстреної дії у напружених ситуаціях, що виникають раптово.

Отже, необхідність розробки програми, спрямованої на формування та розвиток довготривалої психологічної готовності до дії в екстремальних умовах зумовлює актуальність досліджень професійно важливих особистісних властивостей фахівця пожежної охорони.

Найбільш детально проблема професійно важливих особистісних властивостей досліджена у роботах з психології різних видів спорту та психології діяльності операторів. Що стосується фахівців пожежної охорони, то у вивченні їх професійно важливих якостей особистості поки що зроблені лише перші кроки і проблема залишається мало розробленою.

Таким чином, безперечно актуальність досліджень у цьому напрямку та недостатня розробленість проблеми зумовили актуальність нашого дослідження.

У якості гіпотези було висунуто припущення, що складовою психологічної готовності пожежного до дії в екстремальних умовах, тобто, однією з його професійно важливих якостей особистості, є фрустраційна толерантність.

Підставами для формулювання такої гіпотези були такі міркування: фрустрація – психічний стан, що викликається наявністю перешкод на шляху до важливої цілі [2; 6; 8; 12] (а наявність перешкод, як вже було згадано, є однією з особливостей професійної діяльності пожежних [10; 13]). У психологічній літературі описують такі прояви фрустрації як апатія, тривога, депресія, відчуття безнадії, самозвинувачення, гнів, її «поведінковими» наслідками є агресія, відволікання, деструкція, стереотипія, фіксація [2; 6; 8; 12]. Отже, можна стверджувати, що переживання люди-

ною цього психічного стану може справляти дезорганізуючий вплив на її здатність достатньо ефективно виконувати свою професійну діяльність, що у випадку, коли йдеться про фахівця пожежної охорони, може призвести до трагічних наслідків, таких як загибель людей чи втрата матеріальних цінностей. Таким чином, можна припустити, що фрустраційна толерантність, як здатність людини переносити фруструючі ситуації без руйнівних наслідків, адекватно їх оцінювати і демонструвати конструктивну поведінку [8], є особистісною якістю, яка необхідна для ефективного функціонування будь-якої людини. Але, коли мова йдеться про здійснення професійної діяльності фахівцем пожежної охорони, вона набуває життєво важливого значення, бо є одним з чинників, що сприяють збереженню життя людей та фізичного і психічного здоров'я самих пожежних.

У нашому дослідженні брали участь курсанти ХПБ. Для перевірки гіпотези, що була висунута, вирішувалися такі завдання:

1. Діагностика рівня розвитку фрустраційної толерантності майбутніх пожежних.

2. Визначення успішності виконання досліджуваними елементів професійної діяльності (оскільки професійно значущою якістю особистості можна вважати у тому випадку, коли ступінь її прояву відповідає рівню професійної успішності [4]).

3. Зіставлення отриманих даних.

Для вирішення першого завдання була використана методика малюнкової фрустрації С. Розенцвейга (ступінь розвитку фрустраційної толерантності оцінювався за допомогою показника GCR) та опитувальник 16PF Р. Кетела (до уваги приймалися показники С – емоційна стійкість/нестійкість та Q4 – розслабленість/напруженість).

Оскільки найбільш суттєвою характеристикою поняття «успішність професійної діяльності» є результативність [11], для вирішення другого завдання визначалися показники (у секундах) виконання досліджуваними вправи на висотному комплексі, який є одним з елементів лінії вогнєвої психологічної підготовки пожежних [10]. Успішність виконання цієї вправи, звісно, залежить від рівня фізичного розвитку досліджуваного, але в значно більшій мірі на результативність впливають професійно важливі психологічні особливості особистості [10]. До того ж, усі курсанти ХПБ є досить добре підготовленими фізично, отже, розбіжності показників виконання вправи на висотному комплексі істотно залежали саме від психічних властивостей особистості.

Математична обробка даних здійснювалася за допомогою методів математичної статистики, а саме, кореляційного аналізу.

Як показали результати дослідження, існує досить висока пряма залежність між рівнем розвитку фрустраційної толерантності (показник GCR методики С. Розенцвейга та фактор С опитувальника 16PF Р. Кетела) та результативністю виконання вправи на висотному комплексі ($p < 0,05$). Тобто, курсанти, що є більш толерантними до фрустрації виявилися більш здатними до ефективного виконання цього елементу професійної діяльності, керування своїм психічним напруженням та утримування його в оптимальних межах, регулювання емоційних реакцій, тамування страху висоти.

Математична обробка даних також показала ($p < 0,05$), що менше успішні у виконанні вправи на висотному комплексі курсанти є більш фрустрованими за показником Q4 опитувальника 16PF Р. Кетела (фактор, високі оцінки за яким свідчать про наявність фрустрації, напруженості, збудження та неспокою [1]).

Таким чином, кількісний та якісний порівняльний аналіз даних, отриманих в результаті застосування у нашому дослідженні методики С. Розенцвейга, опитувальника Р. Кетела та фіксації показників успішності виконання досліджуваними елементів професійної діяльності, дає підстави для таких висновків:

1. Високий рівень розвитку фрустраційної толерантності пов'язаний із здатністю майбутніх фахівців пожежної охорони ефективно виконувати професійні завдання та демонструвати досить високу успішність діяльності.

2. Пожежні, що знаходяться у психічному стані фрустрації характеризуються більш низькою успішністю виконання професійної діяльності.

3. Існуючий зв'язок між рівнем розвитку фрустраційної толерантності та успішністю виконання професійних обов'язків дає підстави для визначення фрустраційної толерантності професійно важливою властивістю особистості.

4. Отримані дані можуть бути прийняті до уваги при розробці психологічних рекомендацій щодо професійного відбору пожежних та створення програм психологічної роботи з особовим складом служби пожежної охорони у напрямку оптимізації процесу його психологічної підготовки до професійної діяльності в екстремальних умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурлачук Л. Ф., Морозов М. С. Словарь — справочник по психологической диагностике. — СПб.: Питер, 1998.
2. Василук Ф. Е. Психология переживания — М.: Изд-во МГУ, 1984. — 200 с.
3. ГОСТ 12. 0. 002 — 80 Термины и определения.
4. Дмитриева М. А., Крылов А. А., Нафульев А. И. Психология труда и инженерная психоло-

гия. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. — 220 с.

5. Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А. Психологические проблемы готовности к деятельности. — Минск: Изд-во БГУ, 1976. — 155 с.
6. Киршбаум Э. И., Еремеева А. Н. Психические состояния. — Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1990. — 141 с.
7. Котенев И. О. Постстрессовые состояния как управленческая проблема в коллективах с повышенной степенью профессионального риска // Мир психологии. — 1998. — № 2. — С. 57 — 62.
8. Левитов Н. Д. Фрустрация как один из видов психических состояний // Вопросы психологии. — 1967. — № 6. — С. 118 — 129.
9. Марьин М. И. Комплекс средств психологического обеспечения деятельности пожарных: Автореф. дис. д-ра психол. наук. — М., 1992. — 52 с.
10. Повзик Я. С., Панарин В. М. Тактическая и психологическая подготовка руководителя тушения пожара. — М.: Стройиздат, 1988. — 111 с.
11. Родина О. Н. О понятии «успешность трудовой деятельности» // Вестник МГУ. — Сер. 14 Психология. — 1996. — № 3. — С. 60 — 67.
12. Руденский Е. В. Социальная психология. — М.: ИНФРА-М, 1997.
13. Самонов А. П. Психологическая подготовка пожарных. — М.: Стройиздат, 1982. — 79 с.

Поступила в редакцию 10.11.99 г.

А.К. Бровченко

Аксеологічний аспект спрямованості особистості як проблема

Статья содержит в себе точку зрения на природу направленности как центрального стержня личности, но представленную в различных исследованиях противоречиво. Предпринята попытка разобраться в этих противоречиях.

Ще задовго до нашої ери стародавніми філософами була відкрита закономірність, яка зараз не викликає ніяких сумнівів. Закономірність, що торкається людського пізнання і підтверджується згодом у досвіді багатьох поколінь, згідно з якою, чим ширше коло знань про визначений предмет, тим ширші межі зіткнення цього знання з невідомістю. Тепер здається можливим спостерігати зв'язок цього твердження з якою б то не було більше або менше розгорнутою галуззю психологічної науки, що беспосе-

редньо торкається й питання вивчення особистісної мотивації, яка практично ніколи не була обділена увагою психологів, та спрямованості особистості.

І, здавалось би, чим більше у сутність цього поняття заглиблюються роздуми дослідників, не тільки з боку психології, але й філософії, педагогіки, тим протирічнішим воно стає, у визначеннях час від часу замикаючись саме на себе. Виходить, до проблеми невідомості, яка постає у труднощах виявлення істинних мотивів людської поведінки, додаються проблеми протирічності вже існуючих знань.

При цьому, якщо у відношенні першої залишається надія розширення обріїв та відкриття нових шляхів до далеко не абсолютного, але все ж таки частково рішення, то для наступних перспективи протилежні, оскільки сама по собі їх наявність стає одним з сенсотворчих мотивів у дослідницькій діяльності психологів. Тим більш, що багато сучасних вчених, що торкаються у своїх роботах галузі вивчення спрямованості особистості та мотивації, далеко не байдужі відносно помічених ними помилок, які були припущені коли-небудь або навіть прийняті за системою.

І перш за все протиріччя торкаються місця поняття спрямованості у структурі особистості. Більшістю дослідників визнано, що це місце центральне і не є означальним виключно тільки для самої абстрактної моделі. Але це не торкається її живого конкретного змісту, в зв'язку з чим одна особистість може бути відмінною від іншої. Це вже було давно помічено як психологами, так і педагогами. Про це можливо знайти докази в роботі А.С.Макаренка, який показав, що люди з різною спрямованістю при цьому розрізняються в однойменних якостях особистості.

Л.І.Божович пише з цього приводу: «Будова та характер любих якостей особистості залежать від спрямованості особистості людини, від співвідношення з іншими його властивостями і від тієї функції, яку ці якості виконують у загальній системі поведінки людини» (2. С.16). Вона стверджує, що ніколи та чи інша властивість, та чи інша функція або частина особистості не є рівною сама до себе, так як етіологія всіх особливостей, їх роль та прояв у психічному житті суб'єкта можуть бути в різних випадках абсолютно різними (2. С.44). Виходить, зовнішньо однакова діяльність може бути при наявності різних за своєю психічною природою властивостей особистості, обумовлених різнісно мотивів, що лежать в їх основі.

Але при безсумнівному визнанні багатьма дослідниками спрямованості стрижнем людської особистості, за думкою Н.І.Рейнвальд, психологічне вчення про неї не здолало ще в повній мірі логіки абстрактного функціоналізму та не дійшло по-справжньому до живої людини. Звідси

й труднощі його використання у конкретному психологічному аналізі (6. С.87).

Вплив функціоналізму на визначення спрямованості проявився перш за все у тому, що вона розглядалася як одна з властивостей особистості, яка знаходиться як би поряд з іншими рівновартими їй властивостями. Але насправді спрямованість уявляє собою універсальну основу всяких проявів особистості.

Засуджуючи знеособлене, виключно кількісне трактування спрямованості особистості, Н.І.Рейнвальд стверджувала: «Для того, щоб глибоко розкрити своєрідну будову та функції кожної особистості, необхідно забезпечити перш за все якісний аналіз спрямованості, визначивши у кожному конкретному випадку, які саме потреби і мотиви рухають даною людиною. Тільки тоді вказання на рівень усвідомленості, організованості та інтенсивності відповідних проявів особистості (їх кількісні характеристики) набуває справжньої психологічної змістовності» (6. С.88).

Але в чому представники всіх наук про людину, не виключаючи й психологів, дійсно згодні між собою, це в визначенні першоджерел всякої активності людської особистості. Загальновизнано, що головна роль в тому належить потребам. «Вряд чи будуть заперечення проти того, що потреби є найглибшим компонентом в динаміці поведінки та переживань людини», - стверджує В.Н.Мясищев. По визначенню А.В.Петровського, «потреба – це стан особистості, який виражає залежність її від конкретних умов існування. Потреба постає джерелом активності особистості» (5. С.104).

Потреба являє собою необхідність у чомусь, що знаходиться за межами людського організму, але, зрозуміло, не обмежується закономірностями фізіологічних процесів у ньому. Людські потреби – це ще й потреби його як суб'єкта суспільного життя. Вони мають «суспільно-особистий характер» (5. С.105).

Саме з цього ступеню ієрархії потреб, що в свою чергу визначають для особистості набуття нею визначених цінностей та мотивів діяльності, починаються нові складності та розходження шляхів у розумінні проблеми. А інакше і бути не може, оскільки важко знайти однозначну відповідь на питання про людське в людині – де ж відбувається перехід від потреб, мотивуючих діяльність людини як розумної тварини, до цінностей, які постають у вигляді вищих мотивів особистості, що визначають її спрямованість? Та чи формується спрямованість у першому випадку, або виникаючі мотиви відрізняються від інстинктивних потягів виключно усвідомленістю?

Якщо визначення елементарних першопричин викликає деякі питання, що, звісно, тягне за собою протирічність відповідей, то, можливо, не

менше приводів до особистих висновків для людини, яка роздумує над цією проблемою, дає спроба аналізу поки що умоглядної моделі формування спрямованості особистості зі всією її складністю.

Згідно з психологічним словником, спрямованість особистості – це сукупність стійких мотивів, що орієнтують діяльність особистості, і відносно незалежних від наявних ситуацій. При загальній безсумнівності визначення, серед другорядних понять на себе звертають увагу вказання на стійкість мотивів та їх незалежність від обставин. І якщо незалежність тут обумовлюється як відносна, то стійкість мотивів безсумнівна. У такому випадку виникають питання про те, чи має спрямованість особистість з комплексом нестійких мотивів, та чи залишається особистістю людина, яка позбавляється стрижня у зв'язку з корінним руйнуванням мотивації?

Дане визначення стає особливо тривожним у наш час стрімких змін, коли, з одного боку, особистісна стійкість могла б сприйматися як якор у неспокійному життєвому морі, з другого – властивістю, яка гальмує людську пристосовчу здібність у змінних умовах.

Як стверджує М.І.Бобнева: «Соціальні умови в суспільстві змінні. Змінюються і системи норм. Людина, що засвоїла жорстко фіксовані та конкретні за змістом і спрямованістю норми, не може пристосуватися та бути повноцінним і активним учасником соціальної діяльності і суспільстві із змінною нормативною системою.» У зв'язку з цим, за її думкою, як структурний компонент особистості, мотиваційна система людини не є застиглою, суворо зафіксованою у тому чи іншому конгломераті «опредмечених» мотивів та потягів. Це динамічна, здатна набувати визначеної конфігурації структура, яка перетворюється в залежності від включення особистості у складну сітку життєвих, перш за все соціальних, умов діяльності та поведінки (1. С.113).

Але ця здатність набувати дещо зверх того, що мається, можливо, не може послужити доказом згуби, порушення існуючих систем. Хоча мова тут може йти і про надбудову, і про заміщення одного мотива іншим в їх ієрархічному співвідношенні. Хоча скоріш зміна могла б бути піддана сама діяльність у пошуку варіантів реалізації встановлених цілей, ніж цінності, що цю діяльність мотивували. І проблема переоцінки цінностей в цьому випадку більш особистісна, ніж соціальна.

Наступною сходинкою у спробі побудування моделі формування спрямованості особистості може бути аналіз самого по собі поняття «мотив», а перш за все його смислового змісту та взаємозв'язку з іншими компонентами моделі. За визначенням словника, мотивами називаються потяги до діяльності, зв'язані з задовільненням

потреб суб'єкту, це сукупність зовнішніх та внутрішніх умов, що викликають активність суб'єкту та визначають її спрямованість. Там же пишеться про те, сумуючи досвід багатьох дослідників в цій галузі, що в якості потенційних мотивів в онтогенезі постають притаманні даному суспільству об'єктивні цінності, які у випадку їх інтеріоризації особистістю можуть набути спонукальної сили.

За думкою А.Н.Леонт'єва, який виділив дві групи мотивів у зв'язку з функціями, що ними виконуються, перші, спонукаючі до діяльності, разом з тим надають їй особистісний сенс і можуть називатися сенсотворчими, інші, співіснуючи з ними, виконують роль спонукальних факторів та позбавлені сенсотворчої функції, а тому умовно називаються мотивами-стимулами (3. С.76).

Погоджуючись з А.Н.Леонт'євим, автори словника стверджують, що мотиви дійсно надають відображеній у індивідуальній свідомості реальності особистісний сенс, причому функція сенсотворення зв'язана з контролюванням загальної спрямованості діяльності особистості. Визнається, що ця функція виконує головну роль, оскільки, саме дякуючи ній людина набуває здатності визначати цінність того чи іншого об'єкту. Таким чином, виникає зв'язок понять цінності та сенсу посередництвом мотиву, що мав на увазі А.Н.Леонт'єв, говорячи все про ту ж функцію, яка визначає здатність мотивів «оцінювати» життєве значення для суб'єкту об'єктивних обставин та його дії в цих обставинах, здатних надавати їм особистісного сенсу, який прямо не співпадає із зрозумілим об'єктивним їх значенням (3. С.150).

Критерій цінності вважає головним у ієрархічному зіставленні мотивів І.Н.Міхеєва. Вона ж розглядає і ієрархію сходження цінностей від якості емоційних наслідків їх же порушення або ствердження, до усвідомлених мотивів, пізніше – мотивів сенсотворчих. Трохи дивно виглядає остання ступінь розвитку цінностей, а саме – перетворення їх в мотиви одночасно сенсотворчі та спонукальні на дію (4. С.23). Виникає питання: якщо вони почали спонукати до дії тільки на останньому етапі, то сенс чого визначався спочатку? І в принципі, чи може мотив ні до чого не спонукати?

Але, відвернувши увагу від часткових питань та намагаючись проаналізувати загальні уявлення про поняття, які визначають дану тему, можна прийти до висновків про загальні закономірності формування спрямованості особистості.

Виходить, що у соціумі існують деякі цінності, які, інтеріоризуючись людиною, у трохи або зовсім перетвореному вигляді стають її особистими цінностями. Яким чином відбувається цей процес, найчастіше замовчується. Більшість дослідників обмежуються гіпотезами. Що не див-

но, таємниці психічної життєдіяльності простежити набагато важче, ніж виявити її результати. Інтеріоризовані цінності якимось не в повній мірі визначеним чином набувають спонукальної сили, перетворюючись на мотиви. Як сказала Ф.Н.Міхеева: «По мірі розвитку особистості, цінність може позичати енергію у реально діючих мотивів: переходить з пасивного стану у психологічно активне – в дієву силу реального мотиву. Тут має місце феномен, який ще не знайшов пояснення у психології: ставши реальним мотивом, цінність акумулює в собі потужну енергію. При набутті цінності та переростанні її в мотив особистість «підключається до енергії» вищого ступеню, який несе в собі великий емоційний заряд» (4. С.24). Знову ж, навіть в цьому гіпотетичному роздумі створюється смислове кільце, в якому відповідь на питання: «як цінність стає мотивом?» повертає до вихідної точки – «набуває енергії від іншого мотиву».

Нарешті, дякуючи сенсотворчій функції мотиву, діяльність особистості набуває спрямованості. Згідно з цим, у сукупності сенсотворчих мотивів можливо виявити й спрямованість особистості взагалі, як її стрижня.

Що ж уявляється у беспристрасному розгляданні вищеназваних понять, без залежності від побудованої послідовності? В результаті інтеріоризації соціальних цінностей дійсно відбувається їх часткова перебудова у зв'язку з психічними потребами індивіда, подібно до того, як перетворюються хімічні речовини, присвоюючись організмом. Але чи не логічним було б припустити, що цінність тільки тоді стає особистою, важливою для людини, коли набуває деякого особистісного сенсу? У такому випадку функцію сенсотворення перш за все можливо було б зв'язати з цим первинним процесом інтеріоризації.

Безсумнівно, що усвідомлена діяльність є спрямованою або, інакше кажучи, цілеспрямованою. Виходить, до вищеназваних додається поняття мети, і виникає питання про її походження. Вже не одноразово цитований словник, говорячи про механізми цілетворення, згадує перетворення мотиву у мотив-мету при його усвідомленні, що подає думку про деяку недоцільну, але мотивовану діяльність з одного боку та про спонукальну силу, яка, по-перше, є причиною діяльності і при цьому упереджує саму себе у наявності бажаним результатом, з іншого. Але чому б не припустити, що метою діяльності стає у даному випадку інтеріоризована, але поки що не реалізована у житті суб'єкта цінність? Як-що прийняти це припущення, то залишаються невизначеними джерела мотивації, які спрямовують особистість на мету. Як вже було сказано, враховуючи складність логічного сполучення визначених понять, кола завжди зникаються. Вито-

ки спрямованості особистості, як її стрижня, і сам процес формування цього утворення залишаються зрозумілими для дослідницького спостереження лише частково.

Кола зникаються, і можливе виникнення думки про те, чи не є створіння людської психіки, цей вектор, що визначає майже у всьому життєвий шлях людини, якимось іншим, психічним виміром у просторі її існування?

ЛІТЕРАТУРА

1. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения.- М.: Наука, 1978.- 311с.
2. Божович Л.И. Избранные психологические труды.- М.: Международная пед. акад., 1995.- 212с.
3. Леонтьев А.Н. Мотивы. Эмоции. Личность.- В сб.: Психология личности. Тексты.- М.: МГУ, 1982.- 287с.
4. Михеева И.Н. Амбивалентность личности: Морально-психологический аспект.- М.: Наука, 1991.- 127с.
5. Петровский А.В. Вопросы истории и теории психологии.- М.: Педагогика, 1984.- 272с.
6. Рейнвальд Н.И. Психология личности.- М.: Изд. УДН, 1987.- 197с.

Поступила в редакцию 20.10.99 г.

І.О. Віденєєв

Про деякі причини високого рівня насильства

Стаття посвячена проблемі високого рівня насильства в нашій країні. Розкриті деякі соціально-психологічні передумови високого рівня преступності на сучасному економічному етапі розвитку нашого суспільства.

Питання зла є одним з центральних для суспільства, для філософії, релігії, психології, етики, права. Поряд із таємницями життя і смерті зло принципово невідоме, і саме тому суперечки про нього ведуться з дня виникнення людства. Невідомість тут варто розглядати лише як неможливість повного й остаточного пояснення цього явища. Тим часом зло завжди повинно привертати першорядну увагу дослідників головним чином для того, щоб з успіхом боротися з ним.

Це особливо важливо стосовно до нашої країни, у котрій високий рівень насильства давно став прикметою часу і пронизує практично усі сфери життя, тобто між людьми в їхньому повсякденному спілкуванні: у сім'ї і на виробництві, у сфері дозвілля й у побуту, в армії, в політиці і

політичних конфліктах. Найбільше небезпечні форми насильства (убивства, звалтування, тяжкі тілесні ушкодження, грабежі, розбої, масові безладдя, вимагання, захоплення людей) постійно зберігаються на високому рівні. Стосовно до убивств, наприклад, про це свідчать не тільки офіційні статистичні дані про динаміку цих злочинів, але і збільшення числа нещасних випадків і особливо фактів пропажі людей без звістки. Немає сумнівів у тому, що значна частина нібито некримінальних жертв і зниклих насправді були вбиті. Частіше стали прибігати до насильства жінки і неповнолітні. Дуже часто використовують насильство організовані злочинні групи. Розгул насильства спостерігається під час міжнаціональних протистоянь, у зв'язку з чим не можна не відзначити небувалу дотепер озброєність населення. Проте в цілому найбільша частина кримінальної агресії, і у першу чергу вбивства, мають місце в побутовій сфері, а аж ніяк не з боку організованих злочинців, як зараз помилково думають багато хто. Це характерно для усіх регіонів країни.

Високий рівень убивств і взагалі жорстокості відрізняє не тільки ті країни, у яких мають місце серйозні кризові явища. Як відомо, соціальна агресія може досягати широких масштабів і у цілому благополучних суспільствах, у багатих і розвинутих країнах, оскільки в них існують погано адаптовані і відчувачі потреби (будь-якого характеру) соціальні групи й окремі люди. Тому профілактика жорстокості і насильства являє собою найактуальнішу задачу практично для усіх країн.

Розквіт у нашій країні зараз гангстеризму і насильства в цілому породжений не тільки слабкістю влади, соціальним хаосом або економічними негараздами. Він викликаний й тим, що агресія з революційних і навіть передреволюційних часів активно впроваджувалася в психіку людей, нав'язувалася їм як найкращий засіб рішення будь-яких конфліктів і засіб реалізації потаємних мрій. Ми потрібляєм зараз те, що було посяно за багато років до нас Нечаєвими, народовольцями й іншими будівельниками добробуту на крові, а потім було більш ніж «успішно» продовжено більшовиками.

Широке поширення зараз насильства в нашій країні пов'язано з моральною хворобою суспільства й окремих, але значних груп людей. Воно свідчить про хворобливі процеси, що торкнулися різноманітні сфери нашого життя, про безліч конфліктів, великих і малих, що вирішуються настільки варварськими засобами, про щиросердечні недуги, що уразили стількох людей, про грубі прорахунки в етичному вихованні, а в багатьох випадках попросту і про відсутність такого виховання. У сполученні з економічною кризою і соціальною напруженістю це

породжує в людини відчуття відсутності захисту, тендітності існування, він постійно відчуває страх, занепокоєння і непевність, оточуючий світ уселяє тривогу, і від нього очікується напад. Звідси і виникає агресія як форма захисту від реальної або надуманої загрози, причому цей захист стає постійною позицією особистості. У цьому зв'язку необхідно звернути увагу на таку обставину: насильство завжди мотивується потребою захисту від свідомо або несвідомо відчуваної загрози своїй безпеці, соціальному або біологічному статусу, своїй Я-концепції, самоприйняттю. Так відбувається завжди і в усіх країнах, проте в роки гострих соціальних криз суб'єктивно відчувана небезпека різко зростає, вона починає щільно оточувати людину і тіснити його. Саме такий механізм переходу об'єктивного в суб'єктивне, суспільних негод і потрясінь у суто особистісне. Для кожного конкретного факту насильства, у тому числі кримінального, не має значення, чи дійсно загрозовий фактор мав місце в середовищі - головне, щоб він відчувався таким самою особистістю. Він для неї безсумнівна реальність, із чим треба рахуватися і нам, обумовлюючи і кримінально-правові, кримінально-процесуальні, пошукові, пенітенціарні і профілактичні задачі. Майже в усіх випадках небезпека відчувається з боку соціального оточення, і в дуже рідкісних випадках як продукт власних дій або переживань.

Зростання насильства в даний час є наслідком перехідного періоду, глибокої і всебічної кризи колишнього радянського суспільства, розпаду, ліквідації або значного ослаблення традиційних соціальних інститутів і цінностей. Висока тривожність людей породжена не тільки недосяжністю багатьох матеріальних і інших благ, за які так часто потрібно люто боротися, у тому числі жорстокими методами, але і браком звичайної порядності, високою напругою у відносинах між людьми. Звичайно, життєві блага для багатьох наших громадян недосяжні і тому, що вони попросту не вміють працювати. Тому намагаються захопити їх шляхом насильства.

Людина, що постійно відчуває загрозу своєму існуванню і тримає кругову оборону, звичайно стає безжалісною до інших. У цьому теж можна бачити причину різкої жорстокості злочинців, що виявляється й у діях мафіозних груп, і в убивствах близьких родичів і членів сім'ї, і в нападках на випадкових перехожих. Причому між усіма цими сферами насильства є безсумнівний зв'язок, у першу чергу соціально-психологічний та етичний, оскільки вони активно харчують один одного. Ті, наприклад, що поповнюють ряди організованих злочинців, у дитячі і юнацькі роки часто були об'єктом батьківської агресії, у тому числі схованої, усвідомити яку вони звичайно бу-

ли не в змозі, але вона назавжди закарбувалась у їхню психіку.

Інша тривожна обставина - зростаюча та аж ніяк не безпідставна невіра представників деяких соціальних груп (наприклад, біженців) у можливість зміни життя до кращого, апатія, песимізм, утрата звичних моральних і ідеологічних орієнтирів, особливо серед молоді. Зараз стало мірилом життєвої мудрості цілком безпідставне твердження, що всі люди тільки ганяються за матеріальними благами і тому застосування насильства в цих ділах цілком виправдано.

Втрата деякими особами надії на можливість зміни життя до кращого одним із своїх наслідків має мракобісся, релігійний фанатизм, відхід у містику і магію, повернення примітивних вірувань, із якими людство, здавалося б, давно розсталося. Агресивна природа багатьох із названих явищ давно відома, особливо коли вони переплітаються з міжнаціональними конфліктами. Множиться число релігійних сект, вони набирають силу, і їхня небезпека, наприклад Білого Братерства й АУМ-Сенріке, ні в якому разі не можна применшувати. У одному ряду з цими явищами стоїть ісламський традиціоналізм із його нетерпимістю і готовністю до насильства, що обумовлює не тільки придушення особистості в сімейно-побутовій сфері, але і міжнаціональні конфлікти і терористичні акти.

Теперішня соціальна ситуація в посткомуністичному суспільстві дала вихід дрімаючої в глибинах людської психіки і стримуваної цивілізаційної потреби в руйнації. Тому зараз стали частіше вбивати заради самого убивства навіть тоді, коли корисливі міркування, здавалося б, цілком очевидні. Наймані убивства на глибинному несвідомому рівні мотивуються не тільки абсолютною відчуженістю особистості вбивць, але і глобальною тенденцією до деструктивності. Одержання грошей за убивство, терористичний акт лише зовнішня, раціонально з'ясовна сторона кривавої агресії, за яким ховається зазначена тенденція. Некрофільські натури тільки в знищенні іншого знаходять рішення своїх сугобо особистісних і звичайно травматичних для себе проблем, серед яких головне місце займає потреба в самоствердженні, самоприйнятті, знаходженні своєї цілісності і значимості. Це те, що викликає в них невідома іншим таємна насолода, жаданий трепет, і в момент убивства вони живуть найбільше повним життям. Такий стан у багатьох випадках являє собою екстаз, в основному не охоплюваний свідомістю. Крім названих, що потужну і страшну групу насильницьких правопорушників складають сексуальні вбивці, розбійники і вимагачі, що катують і убивають своїх жертв, побутові убивці, що дуже часто знищують не тільки об'єкт своєї безпосередньої ненависті, наприклад, дружину, але й інших навко-

лишніх, у тому числі батьків, дітей, навіть сусідів. Одним словом, усі ті, для яких головним ворогом є саме життя, усі ті, для яких руйнація являє собою єдиний засіб рішення їх основних і найбільше хворобливих проблем. Вони живуть у стані хронічної ненависті і неприйняття світу; ненависть і особливо вибухи гніву в них - це концентрація негативної енергії і колосальної цілеспрямованості особистості, усі сили яких спрямовані на те, щоб руйнувати.

У числі насильників і навіть вбивць чимало тих, що аж ніяк не відчувають насильство в якості єдиної можливості виходу зі своєї життєвої ситуації. Не випадково, що саме такі злочинці частіше інших щиро каються у вчиненому. Проте всі учиняючі насильство і самі їхні вчинки складають загальну кримінологічну картину в країні.

Немає підстав сподіватися на те, що, як тільки сьогоднішні наші матеріальні і духовні проблеми будуть вирішені, наступить повне моральне й кримінологічне благополуччя. Це зовсім не так, оскільки злочинність і, зокрема, злочинне насильство вічні, а вічні вони тому, що завжди зберігаються їхні джерела. У суспільстві, як відомо, завжди будуть окремі люди або групи, незадоволені своїм існуванням, своїм статусом, матеріальною забезпеченістю, перспективами для себе і своїх дітей і т.д. Правова, демократична держава здатна лише утримати соціальну агресію в деяких межах і не більш того. Проте невірно вважати, що насильство є та ціна, що сплачує суспільство за досягнутий їм рівень демократії і цивілізації у своїй країні. Наша країна виявилася не готова до того, що нові широкі можливості для прояву насильства з'являться в зв'язку з подальшим різким розширенням суспільства по обсягу і якості матеріального забезпечення і послуг. Деякі з забезпечених громадян, зокрема, фінансисти, підприємці, кооператори, робітники торгівлі і суспільного харчування і деякі інші стали природними об'єктами вимагання і шантажу. З іншого боку, істотно зросла інформованість людей, насамперед молодих, про небували досі життєві блага, а живий приклад новоявлених багатіїв і надзвичайно барвисті вітрини підштовхує багатьох на «подвиги» по добуванню жаданих матеріальних благ будь-яким шляхом. Звідси не тільки бурхливе зростання крадіжок, розкрадань, хабарництва, проституції, але і грабіжництва, розбоїв і вимагань, нерідко пов'язаних з убивствами.

Щоб правильно зрозуміти соціальні корені, що харчують насильство, необхідно уявити собі піраміду. Кримінально-карне насильство складає лише її пік, а основа - взаємна неповага, хамство, грубість, неуважність, цинічність і т.д. Одним словом, усе те, що складає жорстокі суспільні вдачі і що постійно харчує найбільше агресивна поведінка. Як поширене явище насильство не

може існувати, якщо панують відношення товариства, довіри, взаємодопомоги. Навпроти, воно саме і спостерігається в умовах, коли панують грубість, недовіра, гостре суперництво, ворожнеча і напруженість між людьми.

Зрозуміло, тут даний лише стислий аналіз причин зростання насильства в нашому суспільстві. Але навіть і такий аналіз показує, наскільки серйозні і глибокі джерела агресивності і жорстокості, які воістину гігантські зусилля доведеться придати, щоб знизити кількість подібних проявів і утримати їх на цивілізованому рівні.

Ми зобов'язані осмислити природу і причину злочинного насильства в першу чергу з тим, щоб краще попереджати його.

Поступила в редакцію 20.10.99 г.

П.К.Власов, А.А.Киселева.

Категория «качество» в поведении потребителей

В статті наведені результати експериментального психологічного дослідження значення поняття «якість». Поняття «якість» розглядається як ключове в поведінці покупця. Аналізуються основні характеристики значення «якості», які пов'язуються з поведінкою покупців.

Постановка проблеми.

В настоящее время явно недостаточно экспериментальных исследований, в которых бы прослеживалась взаимосвязь между семантическим насыщением реального образа мира и поведением человека. Например, экономическим поведением, поведением потребителей. В настоящий момент пространством вещей (продуктов) существенно изменилось и количественно и качественно. Соответственно, изменились представления о том, каким образом и на основе чего стоит принимать решение о покупке, количество субъективных решений и точность выбора. Эти изменения в приоритетах стали играть для потребителей и товаропроизводителей значительно более важную роль.

Анализ научных публикаций показывает, что влияние картины мира на поведение человека в большей степени привлекало зарубежных исследователей, в частности психолингвистов (А. Вежбицка [1], П. Серио [7]). Эти исследования как раз интересны тем, что в них рассматривается речь, дискурс как отражение картины мира, с одной стороны, и отражение поведения человека с другой. Важно, с нашей точки зрения, также и то, что в этих исследованиях затрагиваются проблемы

славянской картины мира. К сожалению, отечественные исследования на эту тему нерегулярны и не описывают большую часть новых феноменов в области экономического поведения.

Нас как раз заинтересовало местоположение семантических критериев в проблеме выбора продукта, например, связь качества ориентации с количеством ассоциированных понятий в картине мира потребителя, которые реально характеризуют атрибуцию продукта.

Мы провели серию экспериментальных исследований для 7 предприятий, которые работают с такими группами товаров как продукты питания, автозапчасти и смазочные материалы, канцелярские товары и деловые принадлежности, фармацевтические препараты. Воспользовавшись проекционным ассоциативным методом и методом открытых суждений [3], мы определили, что одной из ключевых характеристик определяющих поведение потребителей в ситуации выбора является категория «качество». Эта категория выступает в роли суммирующей характеристики продукта, которая результирует отношение покупателя, позволяя ему определять субъективную полезность продукта и, в конечном итоге, служит для него обоснованием в принятии решения о покупке. Поэтому исследование семантического пространства категории «качество» у потребителей позволит исследовать понятийную дифференцированность картины мира покупателей.

Метод исследования.

Для исследования мы использовали экспериментальные методы семантического анализа [З.К. Тарланов, 8], то есть анализа значения понятия «качество».

Современная трактовка значения базируется на представлении о нем, как о сложной многокомпонентной системе, состоящей из более мелких, чем значение единиц – семантических признаков [В.Ф.Петренко, 5]. Эти компоненты значения выделяются с помощью семантического анализа значения, методов экспериментальной семантики.

В отличие от традиционного лингвистического подхода, ориентированного на работу с текстами, психолингвистические методы позволяют исследовать значения непосредственно в речевой и познавательной деятельности (В.Ф.Петренко [5], А.А.Залевская [4], А.Вежбицкая [2]).

В нашем исследовании мы воспользовались экспериментальным психолингвистическим методом открытых суждений. Он был проведен с помощью процедуры лингвистического интервьюирования. Эта процедура заключается в том, что покупателям задается открытый вопрос, направленный на прояснение значения определенного понятия, затем выявляются и суммируются

одинаковые ответы, обобщаются близкие по содержанию ответы с целью привести их к общему знаменателю, формулируются семантические признаки (семьи).

Мы провели исследование на месте продажи среди покупателей разных групп товаров: фармацевтических, канцелярских товаров, автозапчастей и смазочных материалов, продуктов питания. В общей сложности мы опросили 468 человек. Покупателям задавались следующие вопросы: «Что Вы вообще можете сказать о продукте?» «Что такое качество продукта и как его можно определить?» Для каждого рынка названия продукта были соответствующими (моторное масло, канц. товары, продукты питания, фарм. препараты). Мы сконцентрировались на выборке, которая имеет средний уровень доходов и среднее социальное положение.

Результаты и обсуждение.

Обсудим в начале образ идеального продукта. На вопрос: «Каким покупатели представляют идеальный продукт?» респонденты в основном давали формальные ответы, например, «я не понял, какой-то не конкретны вопрос», оценочными суждения «Мне и у вас нравится» или затруднениями с ответом например: «Не знаю, сложно сказать». Таких ответов от 19% - до 25 %.

Далее по частоте встречаемости в 19% -31% случаях покупатели ссылаются формальные «маркеры» продукта такие как, например,

- страна, которая произвела товар,
- марка товара.
- внешний вид, дизайн

Это значит, что представление об идеальном продукте размыто и *не имеет четко выраженного значения. Чаще всего заменяется формальными показателями.*

Примечательно, что при упоминании качества, а на него покупатели ссылаются в 12-30% суждений, никак его не расшифровывают, высказывая односложные ответы типа: «Качество» или «Чтобы качественно было».

При этом невыраженной остается такая часть образа продукта, которая содержит функциональную полезность продукта, и его использование.

То есть это понятие качества для покупателей практически никак не дифференцировано и просто является неким формальным заменителем той части образа об идеальном продукте, которую покупатели не в состоянии представить.

Более того, на прямой вопрос о том, что такое качество продукта и как его можно определить, покупатели ответили, что в основном качество можно определить только по результату использования продукта (21% - наибольшее количество высказываний), то есть методом проб и ошибок,

никаких косвенных или информационных показателей для этого покупатели не высказали.

Кроме того, среди критериев выбора качественного продукта покупатели в основном назвали формальные типа: марка производителя, опыту и рекомендациям знакомых (30% - наибольшее количество высказываний).

Как видно потребители определяют качество опосредованно через формальные показатели: страна производитель, марка, внешний вид или через внешние авторитеты (знакомых, продавцов).

Как вывод, понятия качества не имеет реального семантического насыщения (значения): оно не связано ни с надежностью, ни с функциональным удобством. В настоящее время не является реальной содержательной характеристикой их отношения к продукту.

Согласно О. Розенштоку-Хюсси [6], подчеркивающему важность реальной коммуникации, отсутствие реальных значений у слов приводит к нарушению цепочки: «это – ко мне, это разумно, это возможно, я волен это совершить». Это порождает ложную коммуникацию, парализующую естественное поведение человека. П. Серио называет это особым типом дискурса, основной характеристикой которого является его ирреальность [7].

Отсутствие у понятия «качество» четкой связи с функциональной полезностью как раз и приводит к сомнениям при покупке или простому игнорированию продукта. Как пример, клиенты часто не понимают справедливости цены и считают ее необоснованной или завышенной, выражая при этом претензии к дороговизне товаров.

Слабая когнитивная активность покупателей (недифференцированный образ идеального продукта, нереальное значение качества) свидетельствует о несформированном образе будущего и пессимистичном отношении к нему, при котором у покупателей есть скорее негативные опасения от будущего, нежели позитивные ожидания. Что, безусловно, не стимулирует активность их экономического поведения.

Кроме того, отсутствие реального значения у понятия «качество» прямо характеризует потребителей как таковых, свидетельствуя об их потребительской неискушенности и когнитивной простоте, то есть об отсутствии познавательной активности, направленной на изучение действительности и расширении собственной картины мира. Покупатели редуцируют свою картину мира до формального или эмоционального отношения, фактически закрывая прошлыми стереотипами то, что происходит в реальности.

Это явный показатель того, что, в настоящий момент, потребители не готовы прикладывать усилия и ориентироваться в реальном «потреби-

тельском пространстве», являются инертными и консервативными.

Такое поведение потребителей «упрощает» рынок и переводит предлагаемые продукты в ряд наиболее простых и понятных, тех которые не требуют когнитивных усилий. Что, в свою очередь, вряд ли стимулирует товаропроизводителей усовершенствовать и развивать свой продукт. На основании этого можно прогнозировать дальнейшее развитие рынка как то, которое придет к меньшему ассортименту более простых товаров.

Важным выводом также является и то, что товаропроизводители находятся в конфликте с покупателями. Существует два различных семантических пространства: семантическое пространство покупателей и производителей.

Поскольку нет единой ценностной шкалы, объединяющей интересы покупателей и производителей, эти семантические пространства не пересекаются, то есть не имеют общих понятий с реальными значениями. Такой семантический, ценностный конфликт оказывает негативное влияние на поведение потребителей в настоящий момент.

Исследования понятия «качество» как суммирующей характеристики продукта, обнаружили формальное семантическое насыщение, нереальность представления покупателей о системе вещей и вскрыли необходимость дальнейших исследований семантических пространств, описывающих отношение покупателей к продукту для прогнозирования их поведения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. - М.: Русские словари. - 1996.
2. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. - М.: Языки русской культуры. - М.-1999.
3. Голубков Е.П. Маркетинговые исследования: теория, практика, методология. - М.: Финпресс. - 1998.
4. Залевская А.А.
5. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. - М.: Из-во МГУ. - 1988.
6. Розеншток-Хюсси О. Речь и действительность. - М.: Лабиринт. - 1994.
7. Серио П. В поисках четвертой парадигмы. О языке власти: критический анализ // Философия языка: в границах и вне границ. - Харьков. - 1993.
8. Тарланов З.К. Методы и принципы лингвистического анализа. - Петрозаводск. - 1995.

Поступила в редакцию 13.10.99 г.

Н.Р. Гарач

Рефлексія в особистісному становленні старшокласника

В статье рассматривается влияние рефлексии на становление личностного самоопределения старшеклассников. Автор акцентирует внимание на том, что возникновение феномена личностного самоопределения становится возможным только при наличии в юношества определенного уровня развития самосознания – с появлением возможности критически относиться к самому себе, адекватно оценивать себя как личность, умения мотивировать самооценку и прогнозировать перспективы своего развития. Способом активизации самоопределения старшеклассников является развертывание учебно-профессиональной деятельности с опорой на технологию развивающего взаимодействия, которое базируется на экспериментально-генетическом методе, позволяющем активно моделировать и развивать самосознание личности, её личностный потенциал.

Складність та неоднозначність соціально-політичних та економічних змін, що мають місце в розбудові української державності (з одного боку, це становлення нового політичного устрою країни, розгортання ринкових відносин, з іншого – спад виробництва, різкий зріст інфляції та безробіття) ставить людину перед проблемою правильного вибору життєвого шляху, усвідомлення себе як самоцінності. Це спричиняє необхідність переосмислення всієї системи народної освіти, її місця і ролі у формуванні окремої особистості та, разом з тим, висуває низку вимог і завдань до першої. Ними є не тільки орієнтація на оволодіння змістом учбових предметів, на засвоєння знань, умінь і навичок, на відповідність певним прийнятим стандартам підготовленості до вступу у вузи чи до здобуття престижної професії, скільки створення умов для саморозвитку особистості школяра, його активності і автономності у процесі життєтворення.

Саме зараз, в кризовий період, слід розробляти та вкорінювати в практику розвиваючі стратегії та технології, які б допомогли підрастаючій особистості самовизначитись, усвідомити цінність свого «Я», зрозуміти проблемний характер свого внутрішнього та зовнішнього життя, віднайти своє місце в суспільстві і бути готовою до швидкого та конструктивного реагування на життєві труднощі.

Одним із шляхів надання такої допомоги підрастаючій особистості (зокрема старшокласникові), на нашу думку, є розвиток рефлексії, яка є центральним психологічним механізмом, що забезпечує процеси саморозвитку особистості.

Рефлексію розуміють як осмислення людиною передумов, закономірностей і механізмів власної діяльності, соціального і індивідуального способу існування. З одного боку, вона містить в собі такі компоненти, як співставлення умов і цілей діяльності, виявлення наявних в ситуації і досвіді суб'єкта засобів і способів перетворення об'єкта, визначення їх достатності чи недостатності для досягнення мети, вироблення стратегії дій. З іншого боку, рефлексія – це не тільки інтроспекція власної психіки, а й осмислення своєї життєвої програми, принципів світовідношення, цілей, цінностей, вимог, установок, прагнень [6]. Вона збагачує самосвідомість зворотнім зв'язком особливого роду, завдяки якому людина може оцінювати намічену ціль з точки зору перспектив успіху, коректувати її з врахуванням різних норм, відчувати себе відповідальним за можливі результати, продумувати їх наслідки для себе і оточуючих [9, 13]. Іншими словами, рефлексія – це особливий дослідницький акт, спрямований людиною на себе як суб'єкта життєдіяльності [2].

Аналізуючи отриманий віковою та педагогічною психологією емпіричний досвід, що стосується динаміки становлення рефлексії школяра, ми дійшли висновків, що рефлексія, будучи інтегральною якістю свідомості, має непересічне значення для формування особистості школяра: завдяки їй дитина стає суб'єктом власної діяльності, життєтворчості. Розвиток її аспектів – трансформація логічної рефлексії, що притаманна молодшому школяреві, в особистісну рефлексію підлітка, обумовлюється безпосереднім впливом провідних діяльностей на кожному віковому етапі розвитку дитини.

Саме із виникненням особистісної рефлексії та нового рівня самосвідомості у підлітковому віці виникає потреба особистісного самовизначення, потреба вибору подальшого життєвого шляху. У старших підлітків вона проявляється як спрямованість в майбутнє, а у ранньому юнацькому віці особистісне самовизначення стає основним новоутворенням.

Самовизначення – цілісний процес оволодіння суб'єктом особистісно і соціально значущими сферами життя відповідно до поставленої мети, в ході якого він творить себе, самореалізує і самостверджує [8].

Оскільки становлення самовизначення і формування самосвідомості особистості – єдиний процес, ми вважаємо, що для дослідження динаміки рефлексивного «Я» старшокласника потрібно вияснити суть самовизначення, притаманного цьому вікові. Адже саме «самовизначення виступає причиною і фактором, є мірою глибини і різнобічності рефлексії, визначає структуру самосвідомості – модифікації «Я-образів» [8, 57].

Самовизначення старшокласників – це не тільки прагнення юнаків і дівчат зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити себе в якості активного члена суспільства, а й потреба зрозуміти себе і свої можливості, віднайти сенс власного існування.

Потреба в самоусвідомленні концентрує увагу учня старшого шкільного віку на своєму внутрішньому світі, що стимулює процеси самосвідомості, сприяє баченню розходжень між «Я-реальним» та «Я-ідеальним», усвідомленню ним власної невідповідності суспільним вимогам, ідеалам і призводить до зміни внутрішнього світу особистості, формування якісно нового стану «Я».

Усвідомлення свого «Я» старшокласником можливе тільки з появою здатності критично відноситись до самого себе, вміння адекватно оцінювати себе як особистість. Тобто особистісне самовизначення старшокласника формується лише при наявності адекватної самооцінки, яка є одним із його механізмів і одним із феноменів особистісної рефлексії юнаків і дівчат. Рефлексивна самооцінка дозволяє учням старшого шкільного віку критично відноситись до себе, постійно співвідносити свої можливості і здібності з вимогами, які висуває життя, виробляти вміння ставити перед собою реальні цілі і відмовлятися від необґрунтованих, змінювати поведінку і уявлення про себе.

Проте, внутрішня активність особистості старшокласника, що, як вказувалось раніше, детермінована відповідним рівнем розвитку самосвідомості – а саме якісно новим рівнем особистісної рефлексії, спрямована не лише на усвідомлення юнаками і дівчатами своїх особистісних якостей. Питання «Хто я?» має на увазі в юності оцінку не тільки і не стільки наявних рис, скільки перспектив і можливостей: ким я стану, що трапиться зі мною в майбутньому, як і навіщо мені жити? [3]. Отже, визначення себе як особистості – особистісне самовизначення – має ціннісно-смыслову природу.

Такий характер самовизначення сприяє розгортанню прогностичної функції рефлексії, розвитку антиципації старшокласника, що є однією із складових його особистісної рефлексії. Завдяки якісно новому рівню розвитку прогностичного компонента рефлексії відбувається оволодіння особистістю своєю ціннісно-смысловією сферою, усвідомлення її, що виступає одним із механізмів самовизначення.

Феномен самовизначення ототожнюють із самодетермінацією, зміст якої полягає в акцентуванні «внутрішнього моменту самовизначення, вірності собі, неоднорічного підпорядкування зовнішньому» [7, 382], вважаючи її одним із механізмів особистісного самовизначення [2].

Оскільки процес самовизначення фіксується в основних життєвих виборах суб'єкта, які не зво-

дяться до простого «хочу», але й і не диктуються тільки зовнішніми обставинами [5], він передбачає активне функціонування рефлексивної самооцінки, а саме її мотиваційного аспекту.

Вміння мотивувати свої вчинки, обумовлювати свою поведінку внутрішніми детермінантами має велике значення у становленні самовизначення. В ситуації, коли вчинки людини однозначно визначаються зовнішніми обставинами, незалежними від неї причинами, вибір як такий стає неможливим, що, в свою чергу унеможливує становлення особистісного самовизначення старшокласника.

Отже, підсумовуючи усе вищесказане, ми особливо підкреслимо ту думку, що виникнення феномену особистісного самовизначення можливе тільки за відповідного рівня розвитку самосвідомості – з появою здатності критично відноситися до самого себе, адекватно оцінювати себе як особистість, вміння мотивувати свої вчинки і передбачати перспективи свого розвитку. Кожен із цих феноменів є механізмами самовизначення, а тому їх співвідношення, в свою чергу, є психологічним механізмом самовизначення. Оскільки, на нашу думку, названі характеристики є чинниками особистісної рефлексії (адекватна, в міру критична самооцінка, внутрішня детермінація цієї оцінки і вчинків у цілому, а також здатність до антиципації), то саме вона є механізмом особистісного самовизначення.

Істотною характеристикою старшокласника є те, що його психічний розвиток відбувається в специфічній формі пізнавальної діяльності, яка активно поєднується із суспільно-корисною і виробничою діяльністю. Це учбово-професійна діяльність, яка, будучи провідною, в першу чергу впливає на розвиток самосвідомості старшокласників, її інтегральною характеристикою – рефлексії та забезпечує становлення якісно нового рівня самовизначення – усвідомлення себе членом суспільства.

Проте, для формування і становлення особистісної рефлексії старшокласників, а звідси – активізації їх особистісного самовизначення, необхідно є організація провідної діяльності юнаків з боку вчительського колективу, психолога. Особливо цінним для нашого дослідження є застосування технології розвиваючої взаємодії, що ґрунтується на культивуванні особливих рефлексивних методів взаємодії вчителя і учнів [1]. Розроблена в лабораторії навчання Інституту психології під керівництвом професора С.Д.Максименка, розвиваюча взаємодія ґрунтується на експериментально-генетичному методі, який дає можливість активно моделювати і розвивати самосвідомість особистості, її особистісний потенціал, сприяти становленню самовизначення [4]. Гармонійна побудова розвиваючої взаємодії передбачає: свідоме оволодіння осо-

бистістю розвиваючими методами, методиками, прийомами; спільний творчий пошук вчителем (психологом) і учнем джерел, шляхів удосконалення себе як особистості; формування в особистості здатності до співпошуку, самодослідження і саморозвитку.

Розвиваюча взаємодія дасть змогу особистості за допомогою рефлексії побачити в собі нові особливості, якості, сприятиме процесу самопізнання і активізації особистісного самовизначення старшокласника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варбан М.Ю. Рефлексія професійного становлення в юнацькому віці // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 6-7. – С.80-84.
2. Гинзбург М.Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема // Вопросы психологии. – 1988. – №2. – С.19-27.
3. Кон И.С. Психология ранней юности. – М.: Просвещение, 1989.
4. Максименко С.Д. Основи генетичної психології. – К., 1998.
5. Мартынюк И.О. Проблемы жизненного самоопределения молодежи, опыт прикладного исследования. – К.: Наукова думка, 1993.
6. Психологичний словник / Під ред. В.І.Войтка. – К., 1982.
7. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М., 1973.
8. Сафин В.Ф. Психология самоопределения личности: Учеб. пособие по спецкурсу. – Свердловск, 1986.
9. Хекхаузен Х. Мотивация, деятельность. / В 2-х томах: т.1. – М.: Педагогика, 1986.

Поступила в редакцію 19.10.99 г.

Е.Л.Гергель

Креативність як проблема творчості

В статті пропонується короткий аналіз досліджень, присвячених проблемі творчості, розглянуті підходи деяких дослідників до проблеми розвитку творчих здібностей. На основі концептуальної моделі «Структура інтелекта» Дж.Гілфорда і робіт П.Торренса було дано определение креативности как универсальной творческой способности, основными факторами которой есть: оригинальность, семантическая гибкость, образная адаптивная гибкость, семантическая спонтанная гибкость.

Одним з найважливіших завдань педагогічної психології на сучасному етапі розвитку є проблема формування гармонійно розвинутої і творчої особистості. Завдання виховання людей з творчим складом мислення давно перетворилось в соціальну необхідність. Нові умови і перспективи соціального розвитку нашого суспільства, загальноцивілізаційні тенденції науково-технічного і економічного прогресу висувають нові вимоги до підготовки і виховання підростаючого покоління, що стане в майбутньому запорукою його успішного існування.

Але між розумінням проблеми і практичним втіленням в навчання і виховання дітей спеціалізованих програм, по розвитку творчих здібностей, виникають труднощі, які в першу чергу пов'язані з недостатністю інформованості.

Майже всі знають, що таке творча обдарованість, - це своєрідне поєднання здібностей, що забезпечує творчий стиль на успішність виконання будь-якої діяльності. Творчо обдаровані діти мають оригінальний психічний склад, нестандартне мислення при високому рівні розвитку інтелектуальних здібностей. Для таких дітей характерне постійне виявлення розумової ініціативи (пізнавальна активність), добре розвинена інтелектуальна інтуїція, творча уява, яскравість, конкретність уявлених образів і легкість маніпулювання ними. [8]

Але як діти стають творчо обдарованими? Як розпізнати творчо обдаровану дитину і, що більш важливо, як можна розвинути творчі здібності? Відомо далеко не всім. Навіть саме слово «креативність» для багатьох педагогів і психологів є незрозумілим.

Розглянемо поняття креативності в інтерпретації різних авторів. В самому загальному вигляді поняття креативності містить в собі минулі, супровідні і наступні характеристики процесу, в результаті якого людина або група людей створює щось таке, чого не було раніше.

Розуміння креативності, творчості характеризується дуже широким діапазоном кутів зору: В.М.Бехтерев [2] трактує творчість з рефлексологічної позиції як «створення чогось нового» в ситуації, коли проблема-подразник викликає створення детермінанти, навколо якої концентрується необхідний для вирішення запас минулого досвіду. А.М.Матюшкін [9], З.Н.Калмикова [7] та інші, в цілому, розуміють творчість як вихід за межі уже набутих знань.

Н.Б.Богоявленська [3] вводить поняття інтелектуальної ініціативи, таким чином, в трактуванні креативності звертається до мотиваційно-особистісних особливостей. Д.Б.Богоявленська розводить поняття інтелект і творчі здібності, які вона розглядає як похідні від особистісної активності.

Я.А.Пономарьов [10] трактує творчість в самому широкому розумінні як взаємодію, яка веде до розвитку, а під творчими здібностями має на увазі здатність розпізнавати і асимілювати в діяльності побічний продукт, виникаючий в процесі діяльності, який не має прямого відношення до мети.

В зарубіжній психології творчі здібності вивчались в різних напрямках.

По-перше, творчість вивчалась по кінцевому продукту (Ж.Тейлор), а саме: по кількості, якості і значущості. Однак, багато дослідників вважають, що продукт не може бути єдиним критерієм оцінки творчості, тим більш, що його оцінка здійснюється спеціалістами-експертами і залежить від їхніх смаків і переконань.

Деякими дослідниками креативність пов'язувалась з рисами особистості (К.Роджерс, А.Маслоу). В інших роботах креативність вивчалась як психічний процес і виділялись різні типи, стадії і рівні творчого мислення. Дослідження стадій і фаз творчого мислення було розпочате Т.Рібо, Дж.Уолісом та іншими, хоча кожен з них розумів цю проблему дещо по-своєму і класифікація фаз, в деякій мірі, відрізнялась одна від одної, але в цілому вони схожі і зводяться до чотирьох: підготовка (свідома робота), інкубація (несвідома робота), натхнення (перехід від несвідомої до свідомої роботи), розвиток ідеї (перевірка істинності, кінцеве оформлення - свідомою роботою).

Відомий розробник тестів інтелекту Г.Айзенк [1], який є прибічником теорії «загального інтелекту», вважав, що інтелект є сукупністю різноманітних здібностей і рівень розвитку кожної окремої здібності, у тому числі і творчої, визначається рівнем розвитку загального інтелекту. Творчі здібності розумілись ним як вищий рівень загального інтелекту.

Безперечно, і багато вчених з цим згодні, обов'язковою ознакою творчої обдарованості є рівень інтелекту не нижче верхньої межі середньої норми. Цей рівень забезпечує основу для творчої продуктивності. Але це, на нашу думку, може стосуватись дорослих людей, які в більшості в своєму інтелектуальному розвитку сформувались. І навпаки, високий коефіцієнт інтелекту ще не є гарантом наявності творчих здібностей. Цей факт був встановлений, зокрема, в довгострокових спостереженнях, які провів Термен і його співробітники. Вони простежили долю людей з високим IQ і виявилось: ні один з них не став ні Моцартом, ні Ейнштейном. ні Пікасо. Ніхто з них не залишив більш-менш помітного сліду в історії своєї держави. «Надодаровані» стали чесними громадянами, досягли хорошого соціального положення, але ні один із них не став геніальним діячем.

Найбільш популярною і теоретично обґрунтованою, в зарубіжній психології, є концептуальна модель «Структура інтелекту» (Structure of the intellect - «SOI») Дж. Гілфорда (1959). Саме на ній базується більшість розроблених діагностичних методик і тренінгів креативності як за кордоном так і в нашій країні. Розглянемо більш детально цю модель.

Відкриття складових інтелекту було виконано шляхом застосування в експериментальних дослідженнях методу факторного аналізу, згідно якого кожен компонент інтелекту являється здібністю, єдиною у своєму роді, яка необхідна для рішення певного типу завдання.

Дж. Гілфорд, виходячи з гіпотези, що деякі люди, які добре виконують одні тести, можуть невдало діяти при виконанні тестів іншого типу, прийшов до висновку, що фактор характеризується тими властивостями, які в тестах того чи іншого типу є загальними, і самі фактори можуть підлягати класифікації. Основа класифікації повинна відповідати здійснюваній операції. Такий вид класифікації дає п'ять великих груп інтелектуальних здібностей: фактор пізнання, фактори пам'яті, фактори конвергентного мислення (аналіз), фактори дивергентного мислення (синтез), фактори оцінки.

Операції відображають характер і засоби розумової діяльності при переробці інформації.

Пізнання означає відкриття або впізнання. Пам'ять пов'язана з процесами засвоєння, збереження або відтворення інформації. Дивергентне мислення є засобом зародження оригінальних ідей. Конвергентне мислення пов'язане з рішенням задач, які передбачають одну вірну відповідь. Оцінка дозволяє порівнювати одержаний результат з тим, який потрібен, і робити висновки про те, чи вирішене поставлене завдання.

Другий засіб класифікації інтелектуальних факторів відповідає виду матеріала, включеного в його зміст. Зміст розумових операцій може бути чотирьох типів:

об'єктивний зміст - наочно-образна інформація;

символічний зміст - знаки, літери, числа, коди і т.п.;

семантичний зміст - слова, думки, ідеї, поняття;

зміст поведінки - почуття, настрої, бажання людей, їх взаємовідносини.

Коли до певного змісту застосовувати ту чи іншу операцію, одержимо не менш шести видів кінцевого розумового продукту:

елементи (одиниці) - окремі відомості;

класи - сукупність відомостей, що згруповані за загальними суттєвими елементами;

відносини - висвітлюють зв'язки, які з елементів та зв'язків між ними;

перетворення - перетворення та модифікація інформації;

передбачення - можливі висновки з уже існуючої інформації.

Ці три види класифікації можна уявити у вигляді кубу, комбінації трьох вимірів якого визначають різні типи інтелектуальних здібностей.

Модель Дж. Гілфорда містить $5 \times 4 \times 6 = 120$ факторів: 5 операцій, 4 види змісту, 6 типів продукту розумової діяльності. Концепція Дж. Гілфорда широко використовується в США, особливо в роботі педагогів з обдарованими дітьми та підлітками.

Головним досягненням Дж. Гілфорда дослідники вважають розділення дивергентного і конвергентного мислення. Він першим вказав на принципову різницю між дивергентними і конвергентними розумовими діями.

Конвергентне мислення - це мислення логічне, послідовне, лінійне, яке дозволяє проникнути вглиб досліджуваної проблеми. Воно дозволяє на основі наданої інформації знайти одне або декілька вірних відповідей, але ця кількість завжди обмежена.

Дивергентне мислення - це рух розуму в різних напрямках [6]. Це мислення асоціативне, «бокове»; дивергентне мислення забезпечує вихід за рамки вже обраного напрямку, воно передбачає необмежену кількість відповідей, можливість бачити інші ознаки об'єктів, здатність до вироблення великої кількості ідей. Кінцевий продукт дивергентного мислення не визначається наданою інформацією. «Але не можна казати, що дивергентне мислення не входить в загальний процес досягнення єдиного висновку, бо воно діє всюди, де має місце мислення методом спроб та помилок» [6]. Саме з дивергентним мисленням Дж. Гілфорд пов'язував творчі здібності.

Дж. Гілфорд виділив чотири основних характеристики дивергентного мислення:

1. Оригінальність - здатність до незвичайних ідей, неординарних відповідей, прагнення до інтелектуальної новизни. Творча людина завжди прагне знайти своє рішення, яке відрізняється від інших.

2. Семантична гнучкість - здатність виділяти функцію об'єкта, пропонувати його нове використання на практиці.

3. Образна адаптивна гнучкість - здатність змінювати сприйняття об'єкту, щоб побачити в ньому нові ознаки і можливості використання.

4. Семантична спонтанна гнучкість - здатність виробляти різноманітні ідеї в нерегламентованій ситуації, яка не містить орієнтирів для цих ідей.

Пізніше Дж. Гілфорд розширив ці параметри до шести:

1) здатність до виявлення і створення проблеми;

2) здатність до генерування великої кількості ідей;

3) гнучкість - здатність до вироблення різноманітних ідей;

4) оригінальність - здатність відповідати на подразники нестандартно;

5) здатність вдосконалювати ідеї, додаючи деталі;

6) здатність вирішувати проблеми, т.т. здатність до аналізу і синтезу.

На основі цих теоретичних передумов Дж.Гілфорд і його співробітники розробили тести переважно на дивергентну продуктивність. Всього в батареї 14 субтестів: 10 - на вербальні творчі здібності, 4 - на невербальні творчі здібності.

Після робіт Дж.Гілфорда вивчення творчих здібностей викликало великий інтерес. Концепція універсальної творчої здібності отримала назву креативність (від латинського *creato* - створення), а чотири характеристики дивергентного мислення вважаються основними факторами креативності.

Подальшим розвитком цієї проблеми стали дослідження Е.Поля Торренса (1962). По Торренсу креативність - це здатність до творчості, незвичайних і несподіваних рішень, сприйняття нових ідей, додання стереотипів. Це здатність дивуватись і вміння знаходити рішення в нестандартних ситуаціях.

Велике досягнення П.Торренса полягає в тому, що ним була розроблена серія достатньо надійних і неважких у використанні тестів на визначення рівня креативності (Torrence Test Creative Thinking - ТТСТ), вперше опублікованих в 1966 р.

Тести креативності П.Торренса переважно будувались на тестах Дж.Гілфорда. В склад батареї тестів входить 12 субтестів, згрупованих в три частини: вербальну, образотворчу і звукову, які діагностують відповідно мовне творче мислення, образотворче мислення і мовно-звукове творче мислення. Тести П.Торренса можуть використовуватись для широкого, за віковою ознакою, кола: від школярів до дорослих.

Великий інтерес викликає також методика розвитку творчого мислення П.Торренса. Основна думка Торренса полягає в тому, що мислення необхідно звільнити від обмежень, які пов'язуються ззовні, рамок, стандартів, в межах яких міркує людина. Програма Торренса містить декілька етапів, на кожному з яких здійснюється цільовий тренінг.

На першому етапі піддослідному пропонуються завдання і анограми, і він повинен як найвидніше виділити серед великої кількості гіпотез одну вірну, сформулювати правило, яке веде до вирішення проблеми. Після чого піддослідному пропонуються картки. Він повинен назвати різноманітні, неможливі обставини, які призвели до даної ситуації, можливі їх наслідки.

На другому етапі піддослідному пропонуються предмети, які мають визначне значення, і пропонується перерахувати різноманітні способи їх використання. Торренс вважає, що достатньо звільнити мислення від постійних життєвих обмежень, і людина буде нестандартно, творчо мислити.

Дуже цікавими і популярними у всьому світі є дослідження американського психолога Едварда Де Боно [5]. В своїх роботах він пропонує конкретну програму розвитку креативного мислення, яка заснована на п'яти принципах.

Перший принцип полягає в тому, що при виникненні проблеми важливо відмітити необхідні і достатні умови її рішення. Якщо намагатись використати всі запропоновані умови без доказів їх необхідності в даній ситуації, то процес рішення може тільки ускладнитись.

Другий принцип - розвиток здібності відкидати свій попередній досвід, який був отриманий при рішенні подібних проблем, і підходити до рішення новим, нестандартним способом. Дуже часто подібність завдань виявляється тільки зовнім, і застосування методів, що використались, може лише загальмувати процес рішення.

Третій принцип - розвиток здібності бачити багатифункціональність речей.

Четвертий принцип - розвиток здібності до об'єднання самих протилежних ідей з різних галузей знань і використання таких поєднань для вирішення проблеми. Це стосується перш за все здібності створювати асоціації.

П'ятий принцип - розвиток здібності до усвідомлення полярізуючої ідеї в даній галузі знань і звільнення від її впливу при рішенні конкретної проблеми.

Де Боно розробив ряд прийомів, які сприяють розвитку творчого мислення, опанування якими здійснюється в процесі своєрідної гри.

Що до природи креативності, на сьогодні не склалося єдиної думки. Одні психологи вважають, що творчий потенціал людини - це природний дар, інші стверджують, і таких на щастя більшість, що творчі здібності можуть і повинні бути розвинуті.

Дослідження виявили, що високих успіхів в учбовій і професійній діяльності досягають ті люди, у яких високий рівень IQ доповнюється і високими показниками по креативності. На сьогоднішній день в багатьох країнах світу такі як США, Японія, Росія, багатьох країнах Європи і у нас в Україні розроблені програми на розвиток креативності, які посилюють такі якості, як відкритість новому досвіду, винахідливість, здатність до нестандартних рішень [11].

ЛІТЕРАТУРА

1. Айзенк Г.Ю. Проверь свои способности.- М., 1972.

2. Бехтерев В.М. Общие основы рефлексологии человека. - Л., 1926.
3. Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества. - Ростов-на-Дону, 1983.
4. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика личности. - К.: Здоровье, 1989.
5. Боно Э. Развитие мышления: Три пятидневных курса. - Минск.: ООО «Попури», 1997.
6. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта // Психология мышления/ Под ред. Матюшкина А.М. М.: Прогресс, 1965. с.433-456.
7. Калмыкова З.И. Продуктивное мышление как основа обучаемости. - М., 1981.
8. Лейтес Н.С. Ранние проявления одаренности // Вопросы психологии. - 1988. - с.98-107.
9. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. М., 1972.
10. Пономарев Я.А. Фазы творческого процесса // Исследования проблем психологии творчества. М., 1983.
11. Шпалинский В.В., Головченко Г.Т. Психология менеджмента: Учебное пособие. - Харьков, ИВПО, «ХК», 1998.

Поступила в редакцию 26.10.99 г.

Э.Н. Егорова

Категория активности в современной психологии

Розглядається категорія активності як одне з центральних понять сучасної психології, аналізується її взаємозв'язок з категорією психіки. Активність розглядається як одна з форм існування системи, як взаємодія системи з навколишньою середою.

Категория активности как объект психологического анализа была введена в 1926 году одним из ведущих советских психологов Басовым М.Я.: «Активность, выявляющаяся во взаимоотношениях организма со средой, в процессах его поведения ... составляет истинный объект психологического изучения» (1, с.43). Под активностью он понимал не активность психической «функции», а активность, проявляющуюся во взаимоотношениях организма со средой, которую он определяет как поведение. Поведение, в отличие от бихевиористов, он понимал не как совокупность реакций на внешние стимулы, а как активную деятельность личности.

На необходимость изучения психики, ее содержания и закономерностей через анализ взаимодействия организма со средой, указывали в ча-

стности В.Джемс, Э.Клапаред, Ж.Пиаже и другие известные зарубежные психологи.

В последующих работах советских психологов (А.Н.Леонтьева, П.Я. Гальперина, А.В. Петровского и др.) данное понятие было заменено понятием деятельности, в котором, в отличие от поведения, подчеркивалась активная, субъектная позиция человека, ее преобразующий, а не приспособительный характер. Однако деятельность как психологическая категория не позволяет описывать все формы активности человека, в частности ни игра, ни общение, ни поведение не могут быть проанализированы с позиций категории деятельности, так как основная ее особенность - *преобразование* как сознательная цель человека, совершающего деятельность. Игра, поведение и общение не всегда носят преобразовательный характер, чаще всего они просто направлены на удовлетворение сиюминутных потребностей личности с использованием наличных средств и учетом конкретных условий, без их целенаправленного изменения. Поэтому возвращение к понятию активности, отражающему самые различные формы взаимодействия человека со средой, позволит, на наш взгляд, расширить рамки изучения закономерностей психики и ее регулирующих функций в нем.

В системе современного научного знания понятие активности получило довольно широкое распространение в категориальном аппарате самых различных наук: философии, социологии, биологии, а также психологии. Отечественный психолог И.А.Джидарьян посвятил специальное исследование анализу психологического содержания категории активности, раскрытию его концептуального значения в системе современного психологического знания, методологической роли в исследовании человеческой психики. (2, с. 56-87). В его работе очерчены основные характеристики данной категории с позиций философии и психологии.

Он указывает, что традиционно проблема активности рассматривалась в идеалистических философских концепциях, где основным источником ее являлась некая неосозаемая, непознаваемая субстанция - душа, дух, идея и проч. Проблема активности в философии совпадает с идеей самодвижения как внутренне присущим самой материи источнике движения, с идеей, предполагающей «самопроизвольное (самостоятельное) спонтанное, внутренне необходимое движение» (с.61).

По мнению И.А.Джидарьяна, диалектико-материалистическая концепция активности как всеобщего свойства (атрибута) материи получает убедительную философскую интерпретацию в рамках системного взаимодействия материальных объектов. Причем сама активность системы, даже в простых механических формах, может

проявиться лишь в процессах взаимодействия с другими материальными системами, имеющими для нее значение среды (2, с.63).

Таким образом, продолжая данную мысль, мы можем сделать вывод, что *активность есть взаимодействие системы со средой*. При этом, *источником активности является сама система, ее состояние в данный момент*, а не внешнее воздействие, не влияние среды.

В рамках биологических наук издавна «зрело», а потом и наиболее интенсивно и плодотворно разрабатывалось представление о системности и активности как важнейших взаимосвязанных признаках живых организмов. Именно в биологии *проблема активности* выступила как проблема *«выбора самоуправляемой системой своего поведения в ответ на изменение внешних условий или свои внутренние изменения»* (2, с.64). Данный взгляд на активность, к сожалению не получил своего отражения в психологических концепциях, анализирующих поведение и деятельность человека.

Джидарьян отмечает, что «активность как характеристика взаимодействующих систем и явлений, связанная с их способностью к самодвижению, самоизменению и саморазвитию - это лишь самый общий и в этом смысле формальный признак в ее определении. Активность не есть некая неизменная, заданная, всегда узнаваемая сущность, она - качество развивающегося мира, имеющая свои формы и функции развития» (2, с.64).

Направления в развитии активности могут носить различный характер. Как отмечает Джидарьян: «Главное в развитии активности заключается в том, что система не только все более «автономизируется» и все более тонко приспосабливается к среде, но все больше приспосабливает среду к себе, преобразуя ее соответственно своей «внутренней программе». Этот высший уровень активности, который условно можно было бы обозначить как уровень «свободы», в полной мере достигается лишь на уровне человека» (2, с.65).

Далее он отмечает, что «положение об активности как внутренне присущем свойстве материи, как возможности к самоизменению и самодвижению взаимодействующих систем и явлений необходимо предполагает выделение различных форм и уровней этой активности. С этих позиций психика как специфический способ организации живых существ представляет собой особую форму активности, достигающую наибольшей высоты своего развития у человека, со своими специфическими, только ей присущими характеристиками и особым, только ей присущим назначением в мире» (2, с.66). Однако он не дает описания этих характеристик и определения назначения психики.

Определение психики как формы активности нам кажется не совсем верным. Психика не является формой активности, она является продуктом активности человека, т.е. взаимодействия его с внешним миром, и средством регуляции данной активности. Такого взгляда придерживался и Басов М.Я., который, как и представители бихевиоризма, считал категорию сознания фикцией, осложняющей изучение деятельности человека. Вместо понятия сознания он вводит понятие сознательности, которую истолковывает как «форму нашего отношения к некоторому объекту», развившуюся из более элементарных форм взаимоотношения со средой, как «продукт логической обработки нашего опыта и культурного развития человечества» (1, с.44). Таким образом, сознательность - проявление особого качества отношения между организмом и средой.

Принцип единства психики и деятельности, предложенный А.Н.Леонтьевым, и принцип единства сознания и деятельности С.Л. Рубинштейна также отражают характер отношений психики, сознания к активности. Психика формируется в процессе деятельности, активности, ее содержание детерминировано особенностями данного взаимодействия человека со средой, однако затем сформировавшееся содержание психики начинает детерминировать процесс деятельности, активности. Таким образом, психика приобретает регулирующую функцию.

В психологии, по мнению И.А. Джидарьяна, использование категории активности связано с «попытками выйти за пределы адаптивной, приспособительной деятельности при объяснении природы психических явлений, противопоставляя принцип активности принципу уравнивания и реактивности» (2, с.67). Таким образом, преобразующая функция является одной из характеристик категории активности в психологии.

Вместе с тем, как отмечает Джидарьян, постановка и разработка проблемы активности в психологии не связана жестко с употреблением самого понятия «активности». Идея активности имплицитно включена в контекст большинства ведущих психологических концепций. Так, идея активности сознания и волевого начала лежала в основе понятия «апперцепция», выдвинутого В.Вундтом в качестве объяснительного принципа и определяющего начала всей психической деятельности. Эта идея лежала также в основе представлений об интенциональности сознания Ф. Брентано, усматривающего в этой «устремленности» сознания к предмету главный признак отличия психических явлений от непсихических, а также связанных с ними теорий «актов сознания» (К.Штумпф, Н.Ах и др.), «потока сознания» (В.Джемс) и др. Идея активности составляла суть всей проблемы произвольных движений и волевых действий. Однако, как подчеркивает Джи-

дарьян, постановка и разработка проблемы активности в психологии первоначально исходили и опирались в основном на традиции идеалистической философии и связанной с ней методологией интроспекционализма. В соответствии с этими традициями и методологией психическая активность оказалась оторванной от реального, практически действующего человека и была сведена в конечном итоге к замкнутому в себе внутреннему миру сознания, некой духовной сущности, не поддающейся объективному исследованию и научному объяснению (2, с.67-68). В рамках марксистской методологии положение об активности психического имеет другое основание, чем положение об активности материи в целом. Активность материи состоит в ее субстанциональности, в том, что она в себе самой содержит основание своего бытия и изменения. В то время как основанием активности психического выступает не само по себе психическое, не его непосредственная «самость», а его объективная «данность» человеку, взаимодействующему с предметным миром как первичным и «внешним» по отношению к психике... Именно первичность внешнего и факт его отражения в психическом определяют самую общую и в то же время наиболее специфическую, только психике присущую функцию - быть регулятором деятельности, поведения человека. В регулятивной роли психического отражения и заключается реальный смысл утверждения о его действенном и активном характере.

Таким образом, здесь подчеркивается тот факт, что категория активности в психологии выступает только в плане рассмотрения связи психической активности с проблемой регуляции поведения, деятельности человека, рассмотрения содержания сознания, психики как внутреннего источника поведения и деятельности человека. На наш взгляд, такое ограниченное использование категории активности в психологии связано с тем, что предметом анализа в психологических исследованиях долгое время оставались отдельные психические явления, а не целостная личность, человек как носитель этих психических явлений.

М.Я. Басов, вводя в 1926 г. понятие *активности*, подчеркивал, что она является *формой взаимодействия человека со средой*, опосредованной его психикой. Т.е. трактовал данное понятие ближе к философскому его содержанию, как взаимодействие, обусловленное внутренним состоянием сознания человека. Сознание он истолковывал при этом как переживания личности, лежащие в основе его побуждений. Такой подход к определению понятия активности связан с иным представлением о предмете психологического анализа. «... Каждый отдельный акт поведения для нас имеет полноценное значение тогда, когда он стоит перед нами со всей своей внутренней

сущностью, т.е. когда он является перед нами как определенное переживание личности.

Таким образом, в поведении личности мы хотим изучать не только внешний остои отдельных реакций, но и внутренние силы, толкающие ее на то или другое поведение, не только то, что личность делает, но и то, к чему она стремится и чего она желает. Мы *изучаем живую человеческую личность* (курсив мой, Э.Н.) и не согласны поставить на ее место ни абстрактную мертвую схему, чем не раз грешила старая психология, ни обезличенную автоматическую машину, чем грешит иногда новейшая» (1, с. 45).

С середины 20-х годов именно личность становится предметом психологического анализа. Ее изучением занимается не только психоанализ, но холистическая психология (К.Левин, Г.Олпорт и др.), психология New Look (Рапапорт, Шафер, Клоппер, Беллак) и в последствии гуманистическая психология (А.Маслоу, К.Роджерс). В отечественной психологии проблеме личности уделяют внимание в своих работах Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Б.Г. Ананьев, А.Г.Асмолов, К.А.Абульханова-Славская и другие.

В рамках холистической психологии личность рассматривается в неразрывной связи с понятием адаптации и понимается «как саморегулирующаяся система, цель которой - организация субъективного опыта в соответствии с адаптивными задачами. Личность - это уникальная система познавательных процессов, потребностей, черт и способов адаптации, образующих ее индивидуальный стиль» (3, с.21-22). Это определение имплицитно подразумевает понятие среды, относительно которой собственно и происходит адаптация личности.

Поэтому для того, чтобы раскрыть содержание личности, ее психики и особенности ее активности, необходимо проанализировать особенности среды, при взаимодействии с которой собственно и формируется данное содержание и особенности активности.

Активность человека как носителя психики в качестве предмета психологического исследования предполагает иное содержание категории активность и иной подход к анализу регулирующей функции психики.

Рассматривая именно человека как носителя активности, нам следует подчеркнуть, что понятие активность психики приобретает в данном случае подчиненный характер - следует говорить не об активности памяти или мышления, сознания или воли, а об активности думающего, запоминающего, осознающего и целенаправленного человека (на что указывал, в частности, в своих работах отечественный психолог Г.К.Середа). И психика, психические явления в данном случае выступает лишь как инструмент осуществления и

регуляции данной активности как взаимодействия человека со средой. Именно с такой позиции подходил к анализу содержания и функции сознания основатель функционализма В.Джемс. Он подчеркивал, что процессы сознания обеспечивают адаптацию человека к новому, психические операции и телесная активность обеспечивают связь с внешней средой в качестве инструмента удовлетворения потребностей, сохранения жизненного опыта и его оценка необходимы для саморегулирования поведения. Подобного взгляда на функции психики придерживались также швейцарские психологи Э.Клапаред, Ж. Пиаже и др., указывая, что основная функция психики – адаптационная.

Таким образом, проведенный анализ различных подходов позволяет говорить, что в современной психологии категория активности используется в различных представлениях: во-первых, как активность психики, выражающаяся в опосредованной форме регуляции поведения и деятельности; во-вторых, как активность человека, выражающаяся в различных формах его взаимодействия со средой.

В нашей работе нас в большей мере интересует активность именно как процесс взаимодействия человека со средой, в рамках которого психика, сознание выступают как продукт и одновременно средство регулирования данной активности.

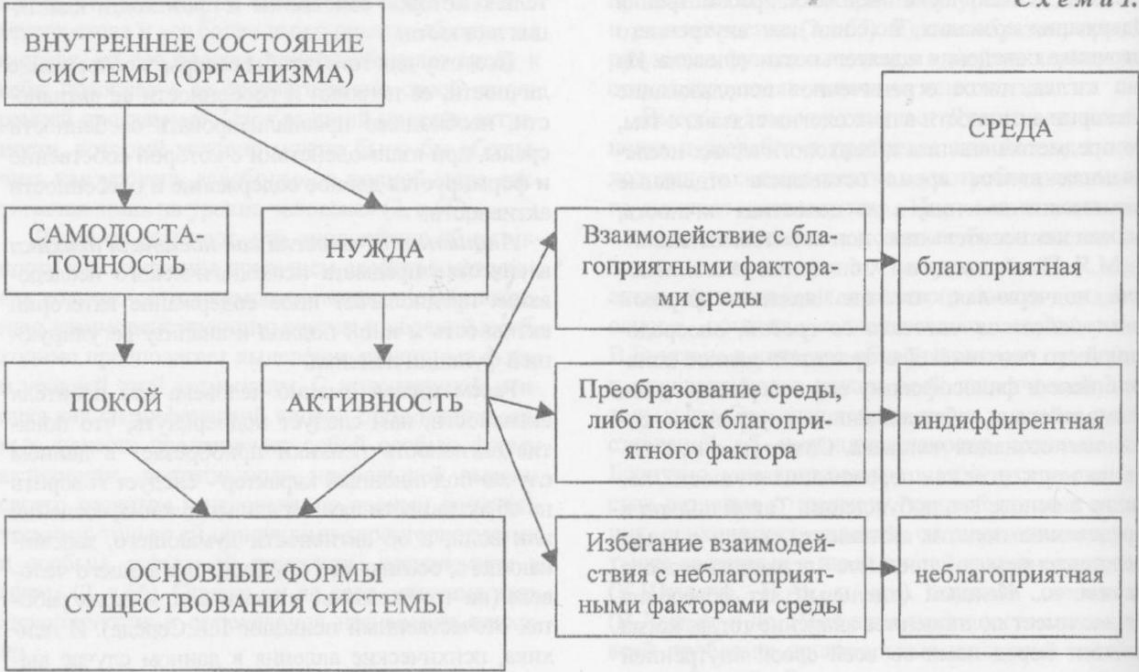
Рассматривая особенности и закономерности проявления и регулирования активности человека, нельзя забывать, что человек является биосоциальным существом, целостной системой, всту-

пающей в самые различные по сложности и особенностям взаимодействия с окружающей средой.

Источником активности данной биосоциальной системы является ее состояние. Особенности активности и ее направление определяются недостаточностью системы, которая снимается соответствующим взаимодействием со средой. Именно эта недостаточность и является внутренним стимулом для возникновения активности. Особенности взаимодействия будут определяться возможностями системы, т.е. сформированными качествами, свойствами, способностями организма, индивида, личности. Когда равновесие системы, ее сохранение и развитие не может быть достигнуто только за счет внутренних особенностей и возможностей самой системы, возникает необходимость взаимодействия с окружающей средой.

Недостаточность системы выражается: во-первых, в истощении каких-либо резервов для поддержания внутреннего гомеостаза, внутреннего равновесия системы; во-вторых, в отсутствии адекватных способов удовлетворения возникшей потребности. Осознание нужды в качестве потребности является проявлением того, что система не может удовлетворить ее только за счет внутренних резервов, что необходима внешняя активность, взаимодействие со средой для поддержания внутренней стабильности системы. Таким образом, можно сказать, что основной целью активности является сохранение целостности системы, ее существования. Однако существование

Схема 1.

системи не исчерпується тільки активність, *существует* ще і пасивне стан системи (покой), коли система не взаємодіє з оточуючим середовищем, так як вона самодостатня.

Активність системи може бути викликана також особливостями оточуючого середовища, а саме - в ситуації, коли фактори середовища несуть небезпечний, руйнівний для системи характер.

Ітак, визначаючи зміст категорії активності, слід підкреслити, що вона є однією з форм існування системи (організму, людини), направленою на збереження її внутрішньої стабільності і детермінованою, з однієї сторони, внутрішнім станом самої системи і, з іншої сторони, особливостями оточуючого середовища, які можуть бути позначені як сприятливі, індиферентні і несприятливі (небезпечні, руйнівні).

Внутрішній стан потреби системи потребує активності, направленої на взаємодію з сприятливими факторами середовища для її задоволення, несприятливі фактори зовнішнього середовища потребують від системи активності, направленої на уникнення взаємодії з нею, захисту від несприятливого впливу. Таким чином, можна виділити різні форми активності системи, обумовлені характером середовища, з якою вона взаємодіє. (див. Схему 1.) Ці форми взаємодії потребують формування різного змісту психіки, і різних форм регулювання активності.

Даний підхід до визначення категорії активності дозволить, на наш погляд, інакше підійти до розгляду накоплених в сучасній психології представлень про самі різні форми активності людини, а також функції і збереженні психіки.

ЛИТЕРАТУРА

1. Басов М.Я. Методика психологічних спостережень над дітьми. - вид. 3-є, Л. Гос. Вид-во, 1926.
2. Джидарян И.А. Категорія активності і її місце в системі психологічного знання. - В кн. Категорії матеріалістичної діалектики в психології. - М.: Наука, 1988. - с.56 - 88.
3. Соколова Е.Т. Проективні методи дослідження особистості. - М.: Вид-во Моск. Ун-та, 1980. - 176 с.

Поступила в редакцію 6.10.99 г.

І.В. Жданова

граничними нервово-психічними розладами

В статті розглядаються питання ранньої діагностики відхиляючого поведінки у підлітків з пограничними нервово-психічними розладами. Приведені психодіагностичні показники відхиляючого поведінки, розраховані з допомогою математичних методів.

Проблема девіантної поведінки у підлітків була і залишається однією з найбільш актуальних проблем сучасної науки та практики. Це зумовлено, з одного боку, високою розповсюдженістю відхиленої поведінки в підлітково-юнацькій популяції, з іншого боку, недостатньою ефективністю профілактичної та корекційної роботи з даним контингентом. Особливої уваги у зв'язку з цим заслуговують підлітки, у яких поведінкові відхилення сформувалися на тлі граничних нервово-психічних розладів (ГНПР) [1, 4].

У комплексі проблем психологічного вивчення патологічних форм девіантної поведінки пріоритетними стають питання визначення причин та механізмів формування розладів поведінки, шляхів і засобів їх своєчасного виявлення, запобігання та корекції [3].

Проведене дослідження присвячено проблемі раннього виявлення відхиленої поведінки у підлітків з ГНПР. Рішення даної проблеми вимагає розробки психодіагностичних показників такої поведінки, що і з'явилося метою роботи.

В дослідженні взяли участь 147 підлітків у віці 14-16 років із невротичними та неврозоподібними розладами резидуально-органічного генезу. Першу групу склали підлітки, у яких реєструвалися девіації поведінки у вигляді антидисциплінарних, антисоціальних вчинків: різних порушень дисципліни, втечі з дому та школи, відмов від навчальної та трудової діяльності, вимогань, підвищеної дратливості, грубості, непокорі. У другу групу увійшли підлітки з ГНПР без порушень поведінки.

На першому етапі з усіма хворими проводилося психодіагностичне обстеження за допомогою опитувальників Басса-Дарки, Кеттелла (підлітковий варіант), ПДО, тесту Розенцвейга. Задачею другого етапу був підрахунок діагностично значущих психологічних показників, який здійснювався при порівнянні першої та другої груп хворих. Розробка психодіагностичних показників проводилася за допомогою неоднорідної послідовної статистичної процедури (НПСП), яка полягає у використанні послідовного критерію відношення імовірностей [2].

По кожній із використаних у нашому дослідженні психодіагностичних методик була отримана таблиця діагностичних коефіцієнтів,

Психодіагностичні показники
девіантної поведінки у підлітків із

розрахованих за відповідною формулою, а також проведено ранжирування кожної ознаки відповідно до її діагностичної інформативності - інформаційній мірі Кульбака. Чим більше була абсолютна величина діагностичного коефіцієнта та його інформативність, тим більше діагностичне значення мала ознака.

Результати дослідження.

За методикою ПДО максимальний діагностичний коефіцієнт визначено за чинником «реакція емансипації» ($DK=2,85$, $Inf=1,07$). Наявність вираженої або сильної реакції емансипації ($E > 4$) є несприятливим показником для формування девіацій поведінки у підлітків з ГНПР. Як відомо, реакція емансипації відображає прагнення підлітка до самостійності, бажання звільнитися з-під опіки та контролю дорослих [4,5]. При сприятливих обставинах реакція емансипації сприяє становленню і самоствердженню особистості. У хворих, що досліджувалися нами, реакція емансипації знаходила неадекватні форми вираження в порушеннях поведінки.

Діагностично значущими для формування девіацій поведінки за методикою ПДО з'явилися також такі показники, як наявність ознак можливого розвитку психопатії ($DK=2,34$; $Inf=0,39$), психологічна схильність до алкоголізації ($DK=1,76$, $Inf=0,32$) та делінквентності (у підлітків чоловічої статі), низька конформність ($DK=2,69$, $Inf=0,21$), наявність трьох і більше ознак соціальної дезадаптації.

Результати нашого дослідження підтверджують літературні дані про те, що психастенічний і сенситивний типи акцентуацій характеру не створюють високого ризику формування соціальної дезадаптації у вигляді порушень поведінки [5].

Високий ризик в формуванні девіацій поведінки створюють епілептоїдний ($DK=2,86$) та шизоїдний ($DK=2,65$) типи акцентуацій. Основними рисами епілептоїдного типу є схильність до дисфорії, афективна збудливість, напруженість інстинктивної сфери, інертність, слабка рухливість психічних процесів, образливість, обережність. Шизоїдних підлітків відрізняє замкненість, відгороженість від навколишніх, нестача інтуїції, слабкість емоційного резонансу, поєднання в особистості та поведінці суперечливих рис. Певно, саме ці особливості акцентуїзованих підлітків сприяють легкому виникненню різних відхилень у поведінці.

За методикою Кеттелла найбільшу діагностичну цінність мають чинники Q4+, D+, F+, G-, J-.

Чинник Q4+ ($DK=5,62$, $Inf=0,52$) відображає напруженість, фрустрованість, підвищену дратівливість хворого, перевтомленість роботою, залежність.

Індивідууми з D+ ($DK=2,84$, $Inf=0,45$) збудливі, нетерплячі, вимогливі, занадто активні, нестримані, егоцентричні, легко відвертаються.

Показник F+ ($DK=3,01$, $Inf=0,39$) характеризує ентузіазм, недбалість, безтурботність, товариськість, піднесеність. Це один із найбільш важливих компонентів в екстраверсії.

Низьке суперого або недостатнє прийняття групових моральних норм відбивається в низьких значеннях чинника G ($DK=2,79$, $Inf=0,39$). Підліток з G- ігнорує правила, верткий, незалежний, нехтує обов'язками до людей, відрізняється легковажністю.

Чинник J- ($DK=3,12$, $Inf=0,32$) діагностується у підлітків, що відрізняються заповзятливою товариськістю, енергійністю, прагненням брати участь у групових діях.

Досить інформативними виявилися результати, отримані за допомогою тесту Розенцвейга. Найбільшою діагностичною цінністю володіють не абсолютні, а відносні показники, які представлені у вигляді індексів Раухфляйша. Високі значення індексу вираженості агресії (більше за 3,5 бала; $DK=1,92$, $Inf=1,01$) та спрямованості агресії (більше за 2,5 бала, $DK=2,1$, $Inf=0,51$) є психологічними маркерами девіантної поведінки у підлітків з ГНПР. Підвищення показників індексу розв'язання проблем до 3 балів і більше позитивно позначається на соціальній адаптації хворих ($DK=-4,26$, $Inf=0,56$). Діагностично несприятливими для формування девіацій поведінки стали також такі чинники як (за методикою Розенцвейга):

- переважання у профілі емоційного реагування екстрапунітивних реакцій (E), тобто реакцій, які направлені на оточення, коли засуджується зовнішня причина фрустрації, підкреслюється її міра, або рішення ситуації вимагають від іншої особи ($DK=2,10$, $Inf=0,51$);
- переважання в профілі емоційного реагування самозахисних реакцій по типу (ED), що відображають активність у формі осуду будь-кого, заперечення або визнання власної провини, ухиляння від докору; ці реакції направлені на захист свого "Я" ($DK=1,29$, $Inf=0,54$);
- зниження коефіцієнту соціальної адаптації до рівня 40 % і нижче ($DK=2,64$, $Inf=0,31$).

Високу інформативність та діагностичну значущість мають показники, отримані за методикою Басса-Дарки. Саме агресивність і пов'язані з нею приватні вияви - фізична, вербальна, непрямая агресія, негативізм мають най-більшу діагностичну цінність.

Показники по шкалах фізичної агресії і вербальної агресії вище за 70 балів відображають високу готовність індивідуума діяти агресивно із застосуванням фізичної сили або вербальних за-

гроз (ДК=2,74, Інф=0,98; і Дк=3,31, Інф=0,58 відповідно).

Показник за шкалою негативізму вище за 80 балів (ДК=2,91, Інф=0,51) свідчить про високу імовірність опозиційної поведінки підлітка, протиставлення себе іншим, зокрема, дорослим.

Значення по шкалі непрямой агресії, які перевищують 55 балів (ДК=1,44, Інф=0,48) відображають прагнення до вияву агресивності обхідним шляхом (базікання, жарти, вибухи люто-сті).

Показник загальної агресивності вище за 65 балів характеризує готовність підлітка діяти агресивно у різних складних ситуаціях, що викликають психічну напруженість (ДК=5,01, Інф=1,51).

Аналіз інших чинників за методикою Басса-Дарки (дратівливості, образи та інші) показав, що вони грають меншу роль в діагностиці девіацій поведінки у підлітків із ГНПР, однак співвідношення їх в кожному конкретному випадку служить цінним комплексом для оцінки структури агресивних реакцій хворих.

Потрібно відмітити, що агресивність у сучасних підлітків є одним із найбільш поширених способів розв'язання проблем. Агресивні дії можуть виступати як засіб досягнення якої-небудь значущої мети, як спосіб психічного розвантаження, заміщення задоволення заблокованої потреби і перемикання діяльності. У підлітковому віці агресивність часто виступає і як спосіб задоволення потреби в самореалізації і самоствердженні. При цьому, агресивні дії, що використовуються для подолання труднощів і зняття напруженості, далеко не завжди адекватні ситуації, особливо у підлітків із ГНПР [1,3,4]. Нерідко результатом агресивної активності стають порушення соціального функціонування, що і з'явилося характерним для досліджуваних хворих.

Таким чином, проведене дослідження дозволило отримати ряд психологічних діагностичних показників девіантної поведінки у підлітків із граничними нервово-психічними розладами.

Використання цих показників при психодіагностичному обстеженні за допомогою методик Басса-Дарки, Кеттелла, Розенцвейга, ПДО дозволить виділяти підлітків із ГНПР у групу ризику за можливим формуванням у них відхиленої поведінки, в тому числі й більш виражених її форм, з метою про-ведення диференційованої психопрофілактичної та психокорекційної роботи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонян Ю.М., Бородин С.В. Преступность и психические аномалии. - М.: Наука, 1987.
2. Гублер Е.В. Вычислительные методы анализа и распознавания патологических процессов. - Л: Медицина, 1978.

3. Заика Е.В., Крейдун Н.П., Ячина А.С. Психологическая характеристика личности подростков с отклоняющимся поведением // Вопросы психологии. - 1990. - №4. - С.83-90.
4. Кодрашенко В.Т. Девиантное поведение у подростков: Социально-психологические и психиатрические аспекты. - Минск, Беларусь, 1988.
5. Саморазрушающее поведение у подростков. - Л: Медицина, 1991.

Поступила в редакцию 12.10.99 г.

О.В.Забєліна

Роль психологічної служби в діяльності профільно-диференційованої школи

В даній статті розглядаються питання ролі психологічної служби в організації та діяльності профільно-диференційованої школи, висвітлюються завдання психологічної школи по відборі дітей до профільних класів та критерії диференціації.

Виховання у школяра активного відношення до життєдіяльності людей, до суспільного життя, збагачення його пізнавальної та трудової діяльності, розвиток інтересу до присвоєння рівносторонніх знань набувають особливої значимості для суспільства.

Школа все більше повертається обличчям до дитини, до її індивідуальності. Індивідуальний підхід в навчанні не означає, що дитина повинна навчатись індивідуально, незалежно від власної системи освіти, що забезпечує своєчасне виявлення та максимально повне використання в навчанні та вихованні дітей їх інтелектуального та особистісного потенціалу, задатків, здібностей, інтересів та схильностей.

Розвиток освіти на сучасному етапі знайшов своє відображення у Законі про середню освіту. В ньому сказано: «Загальна середня освіта спрямована на забезпечення всебічного розвитку особистості шляхом навчання та виховання... Загальна середня освіта – цілеспрямований процес оволодіння знаннями про природу, людину, суспільство, культуру та виробництво засобами пізнавальної і практичної діяльності, результатом якого є інтелектуальний, соціальний та фізичний розвиток особистості, що є основою для подальшої освіти і трудової діяльності. Одним з завдань загальної середньої освіти є формування особистості учня (вихованця), розвиток його здібностей і обдарувань, наукового світогляду».

Розглядаючи досвід країн світу з питань освіти, більшість науковців приходять до висновку, що школа повинна якомога раніше в людині розкрити особистість з певними задатками, здійснювати її розвиток у відповідному секторі найбільш притаманної їй діяльності з метою орієнтації у світі виробництва та подальшої соціалізації.

Проблема соціалізації випускників загальноосвітніх шкіл в нашій країні на жаль вирішується незадовільно. 10 – 20% випускників ВУЗів не знаходять місце за призначенням. Причин тут багато. Серед них такі як спад виробництва, не вирішені проблеми як вищої так і загальноосвітньої шкіл. Що стосується безпосередньо загальноосвітньої школи – це є проблеми як відбору до навчальних закладів різного типу, так і проблеми ранньої підготовки до професії в межах школи, проблема створення в школі адекватного допрофесійного або професійного компоненту.

Вирішення цих питань в державі має кілька аспектів. Один з них – це створення шкіл нового типу (згідно Закону про освіту це спеціалізовані школи, гімназії, ліцеї, колегіуми; всі вони включають в зміст навчання профільне навчання та допрофесійний компонент).

Але, на нашу думку, ми не досягаємо цим (зовнішньої диференціацією) відповідних результатів. Психологічна служба в школі, в такому випадку, виявляється ніби розгубленою. З одного боку вона намагається задовольнити запити закладів освіти, з іншого – не має для цього методичного забезпечення, не виділяються основні напрямки роботи в умовах диференціації.

На думку І.П.Волкова в роботі школи поряд з традиційним напрямком повинен бути другий – магістральний – «істинно творча діяльність учителів і учнів, в якій можуть яскраво розкриватися здібності і нахили учнів, а це має пряий вихід на профорієнтацію у відповідності до природних і надбаних якостей». В такій школі порівняно рано будуть проявлятися у школярів нахили та здібності.

Сучасна школа – це перш за все, такий освітній заклад, де створюються умови поєднання професійних інтересів і намірів з усіма компонентами психологічної структури особистості з виникненням природної гармонії її зовнішньої і внутрішньої діяльності.

Модель такої школи була розроблена колективом школи №3 м.Кременчука, яка з 1991 року працює в режимі експерименту по створенню оптимальних умов для переходу загальноосвітньої школи на рівень розвитку, який би максимально задовольняв всі зацікавлені сторони (учнів, батьків, вчителів, суспільство цілому).

Технологія профільно – диференційованої школи є універсальним підходом до створення сучасної школи. Профільно – диференційована

школа вже на рубежі 10-14-річного віку дитини орієнтує особистість на певний конкретний спектр професій, а на рубежі 14-16-річного віку – жорстко детермінує учня у виборі напрямку діяльності. За критерій диференціації в даному випадку приймається теорія Є.О.Клімова, який розглядає особистість через призму її здатності до певних професійних сфер діяльності: «людина – людина», «людина – природа», «людина – техніка», «людина – знакова система», «людина – художній образ». Методика «До якого типу професії ви схильні», яку він запропонував, охоплює всю гаму професійної діяльності людини (понад 10 тисяч напрямів діяльності) з виділенням п'яти вищезгаданих груп такої діяльності. Так, до напрямку «людина – людина» належать професії, в полі зору яких робота з людьми (дітьми чи дорослими); до напрямку «людина – природа» – професії, зміст яких пов'язаний з вивченням і використанням корисних копалин, землі, води, атмосфери, а також організмів – рослин і тварин; до напрямку «людина – техніка» – професії, що об'єднують діяльність, пов'язану з машинами, механізмами, транспортними засобами тощо; напрям «людина – знакова система» передбачає нахил людей до професій, пов'язаних з технологією збору, накопичення і переробки інформації; напрямок «людина – художній образ» передбачає роботу в галузі літератури та мистецтва.

Профільно-диференційована освіта найбільш відповідає цілям розвитку сучасної масової школи, найбільш вдало дозволяє вирішувати потреби учнів та шляхи задоволення освітніх запитів. Основними завданнями профільно-диференційованої школи є виховання морально і фізично здорового покоління, створення умов для здобуття загальної середньої освіти на рівні державних стандартів та профільно-диференційованої освіти з урахуванням природних нахилів, здібностей і обдарованості, творчого мислення, потреби у самовдосконаленні.

Місце психологічної служби профільно-диференційованої школи визначається тим, що вона допомагає школі на основі психологічних наукових знань реалізувати принципи, які витікають з основного принципу її організації (природододільності): доступності з врахуванням індивідуальних можливостей учнів; особистісного вибору змісту освіти; відповідної продуктивної діяльності в рамках фуркації; зв'язку навчання з продуктивною працею та життям; системності; свідомої і творчої активності учнів; міцності засвоєння знань, умінь, навичок; диференційованого підходу до учнів, розвиваючого характеру навчання; виховуючого навчання; поваги до особистості дитини в сполученні з розумною вимогливістю; диференціації темпу проходження змісту освіти.

Як свідчать спостереження педагогів та психологів, всі здорові діти, як правило, здібні до оволодіння певним змістом освіти та діяльності. Але в кожного учня свій шлях і темп розвитку здібностей. Традиційна школа, яка має в своїй основі засвоєння державного освітнього стандарту, не може повністю задовольнити вимоги учнів згідно з їх інтересами та здібностями. В рамках профільно-диференційованої школи здійснюється і відбір здібних дітей, а також розвиток провідної здібності кожної дитини як основи її майбутньої професійної спрямованості. Кожна особистість наділена сумою певних характерних тільки для неї ознак. Виходячи з цього задача педагогів, психологічної служби школи полягає в тому, щоб виявити ці особливості, показати їх цінність перш за все дитині, її батькам, учителям з метою сприяння створенню психологічних умов для розвитку здібностей всіх і кожного. Психологічна служба має також забезпечити своєчасне виявлення резервів психічного розвитку дітей, їх реалізацію в навчанні та вихованні.

Спираючись на Концепцію профільно - диференційованої школи, роботи А.П.Самодрина, психолог школи бере участь у формуванні класів у межах п'яти основних функцій відносин людини та середовища (людина-людина, людина-техніка, людина-знакова система, людина-художній образ, людина-природа).

В зв'язку з цим перед психологічною службою профільно – диференційованої школи постають такі завдання:

1. Разом з учителями початкової школи сприяти усвідомленню дитиною багатогранності людських відносин до світу (до держави, до рідного краю, рідної мови, праці, матеріальних і духовних зразків культури, інших цінностей), тобто переходу аморфних, неусвідомлених інтересів учнів до широких та стержневих.

2. Консультувати вчителів початкової школи з проблеми формування інтересів молодших школярів та інших складових готовності до навчання в профільних класах.

3. Проводити діагностику рівня сформованості аморфних інтересів учнів в рамках п'ятикомпонентної (за п'ятьма основними напрямками професійної діяльності) та трьохрівневої (за трьома рівнями сформованості інтересів: низький, середній, високий) матриці на кожного учня, що дозволить оптимізувати відбір змісту освіти при формуванні програми пропедевтики профорієнтації в початковій школі та формуванні певного навчального профілю (5-9, 5-11 класи).

4. Вивчати запити учнів та побажання батьків щодо класу, в якому продовжуватиме навчання дитина (враховуючи при цьому побажання та рекомендації вчителів школи першого ступеня).

5. Вивчати нахили та здібності дитини за допомогою різних діагностичних методик: анкету-

вання, спостереження, аналізу продуктів діяльності, тестових методик та ін.

6. Проводити відповідну корективну роботу по кореляції інтересів дитини та її здібностей.

7. Вивчати рівень сформованості у дітей таких мислительних операцій як аналіз, синтез, узагальнення, а також наявність у дитини логічного або художнього типу мислення як складових елементів інтересу.

8. Вивчати рівень інтелектуального розвитку дитини та тип інтелекту, який у неї переважає.

9. Вивчати особистісні якості кожної дитини, її відношення до оточуючих, результати соціометричних досліджень.

10. Вивчати рівень сформованості мотиваційної сфери учнів та її спрямованість.

11. Проводити діагностику та консультативну роботу з батьками по визначенню рівня сформованості інтересів і здібностей дитини та подальшому їх розвитку, надавати батькам необхідну допомогу в роботі з обдарованими дітьми та дітьми, які потребують корекції поведінки, розумового розвитку, спрямованості інтересів.

12. На основі співставлення всіх результатів обстеження дітей та рекомендацій, бажання учнів, батьків та вчителів робити необхідні висновки про необхідність відкриття класів того чи іншого профілю на відповідному рівні та про готовність дітей до навчання в цих класах.

13. Проводити (за необхідністю) корекцію профілів з метою зміни помилково обраного профілю.

Кінцевою ж метою взаємодії психолога з дітьми є формування психологічної готовності учнів до життєвого самовизначення, що включає в себе самовизначення соціальне, професійне та особистісне.

Для реалізації цих завдань необхідний певний підбір методик дослідження задатків, здібностей, нахилів та обдарованості у дитячому віці, а також рівня інтелектуального розвитку, протікання основних психічних процесів, особистісних якостей дитини, сформованості мотиваційної сфери.

Тільки при умові розподілу на класи за об'єктивними показниками, які забезпечуються на основі даних психодіагностики: виявлення інтересів, захоплень, нахилів у бесіді з дитиною, за думкою батьків та спостереженням вчителів, а також за показниками тестування забезпечуються рівні можливості розвитку для всіх учнів.

Головним у визначенні потенційних можливостей дитини є наявність певних знань, умінь і навичок у поєднанні з її інтересами, тобто виявлення того, що знає, що вміє, чим хоче займатися дитина і до якого виду діяльності має здібності та нахили. Дослідження готовності до навчання в п'ятих (профільних) класах з урахуванням всіх вищезазначених критеріїв носить комплексний ха-

рактер і не обмежується використанням однієї-двох методик.

Методи дослідження готовності учнів до навчання в 5-х класах-питання рівно актуальне як для відстеження проблеми, так і для практики навчання і виховання. Для цього використовуються опитувальні, бланкові, проєктивні, інтерпретаційні та інші методики дослідження. Комплексне їх використання дозволяє максимально точно визначити рівень сформованості інтересів та здібностей дитини, їх спрямованість та винести кваліфіковане рішення з приводу направлення дитини в клас того чи іншого профілю. Вибір профілю в даному випадку не є статичним в зв'язку з тим, що відбір до профілів навчання проводиться на основі аморфних (недостатньо сформованих) інтересів. В процесі навчання кожний учень має можливість змінити профіль навчання згідно зі своїми інтересами та здібностями.

Діагностика не лише дозволяє психологу та вчителям виявити до якого виду діяльності більш схильна дитина, але й допомагає самій дитині чітко зорієнтуватися в різноманітні видів діяльності та шкільних предметів й вибрати для себе те, що найбільше подобається. Саме вибір є творчим початком формування особистості, а творчість в будь-якій галузі людської діяльності є рушійною силою кожної складової соціуму.

Зокрема, як висновок хочеться сказати про явну існуючу тенденцію розвитку поліпрофільної (полоіфуркаційної) освіти. Наше бачення технології профілювання навчання не вичерпує повноти організації поліпрофільного навчального закладу такого як профільно – диференційована школа. Розвиток науки на сучасному етапі багатовекторний, стрімкий як ті процеси, що визначають людське життя. То ж як педагогічна так і психологічна наука мусить знайти свою екологічну нішу у справі розбудови середньої загальної освіти. Роль психологічної служби в даному питанні є однією з визначних, так як саме психологічна служба дозволяє максимально наблизити зміст освіти до особистісних потреб кожного учня, максимально індивідуалізувати процес навчання та виховання згідно з інтересами, нахилами, здібностями та індивідуальними особливостями розвитку учнів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волков И.П. Какой мне представляется школа будущего // Совет. педагогика, 1988.-№3.- С.72 – 75.
2. Закон України про загальну середню освіту.
3. Климов Е.А. Как выбрать профессию.- М.: Просвещение, 1984.-160с.
4. Овчарова Р.В. Справочная книга школьного психолога. – М.: Просвещение, 1996.-352с.
5. Самодрин А.П., Забеліна О.В., Куліш Н.М. Технологія відбору учнів до профілів навчання в умовах профільно – диференційованої школи (формування профілів в 5 – 11(12), 5 – 9 класах гімназії, 8 – 11(12) класах ліцею).- СП «Про – Графіка», Кременчук, 1999. – 89с.
6. Самодрин А.П. Організація діяльності профільно – диференційованої загальноосвітньої школи: дис... канд. пед. наук.: 13.00.01.- К., 1998.- 198с.
7. Щукина Г.И. Педагогические проблемы развития познавательного интереса. – М.: Педагогика, 1971. – 352с.

Поступила в редакцию 11.10.99 г.

Е.В.Заика, А.П.Василец

Самооценка личности и удовлетворенность физическим образом у молодых людей

Описані висновки дослідження зв'язку самооцінки та відношення до фізичного образу у молоді. З'ясовано перелік найважливіших елементів фізичного образу людини. Зроблено висновок, що задоволеність саме цими рисами має найбільший вплив на загальну самооцінку особистості.

Отношение к собственной внешности приобретает особую значимость в подростковом и юношеском возрасте. Оно существенно влияет на эмоциональные отношения человека, на особенности его поведения и общения. Именно в этом возрастном периоде неудовлетворенность своей внешностью становится причиной различного рода личностных и межличностных проблем (1).

В связи с этим представляется актуальным изучение того, какие характеристики внешности представляется для молодых людей наиболее значимыми, какие части собственного тела вызывают наибольшую и наименьшую удовлетворенность, а также как оценка своего физического образа связана с общей самооценкой личности. Также представляется важным изучение этих вопросов отдельно для девушек и для юношей разного возраста

Методики исследования и испытуемые. В ходе исследования были использованы две методики: 1). Методика определения интегральной самооценки личности А. Будаси (4). Испытуемому предлагается 20 слов-характеристик личности. Ему предлагают проранжировать их в порядке важности их представленности у идеального человека, а затем - у себя. Между двумя проранжированными рядами вычисляется коэффициент

ранговой корреляции Спирмена, по которому мы уже можем выделять людей с завышенной, адекватной и заниженной самооценкой. 2). Методика изучения эмоционально-ценностного отношения к образу физического «Я» и отдельным его компонентам (2,3). Испытуемому предъявляется список из 32 характеристик физического образа, таких как, рост, цвет глаз, длина стопы, форма бровей, форма глаз, вес, ширина талии и т.д. Их предлагалось оценить по признаку «не нравится - нравится в данный момент» у себя по шкале от -3 до +3 баллов. Затем на другом бланке эти же характеристики оценивались по признаку «не имеет значения - имеет значение вообще в людях» по шкале от 0 до 6 баллов. По каждой характеристике вычислялся интегральный показатель, демонстрирующий эмоционально-ценностное отношение к нему. Также по каждому испытуемому были подсчитаны следующие дополнительные показатели: суммарный балл, отдельно количество положительных, нейтральных и отрицательных оценок, средний балл и дисперсия (разброс значений). Аналогичные показатели были подсчитаны и для каждого физического параметра в выборке.

Группы испытуемых: 1). 20 девушек 14-16 лет (ученицы 9-10-х классов средних школ г. Харькова). 2). 20 девушек 21-23 лет (студентки ВУЗов г. Харькова). 3). 25 юношей 14-16 лет (учащиеся ПТУ №32 г. Харькова). 4). 20 юношей 21-23 лет (студенты ВУЗов г. Харькова).

Результаты и обсуждение.

1. **Перечень наиболее значимых элементов физического образа.** В результате исследования был определен список наиболее значимых физических характеристик для девушек (Табл.1) и для юношей (Табл.2).

Таблица 1.

Перечень 10 наиболее значимых физических параметров в женской выборке

ранг	физический параметр
24	ширина бедер
23	форма глаз
22	рост
21	цвет волос
20	длина волос
20	ширина талии
19	упругость кожи
19	длина носа
19	длина ног
18	длина ресниц

Таблица 2.

Перечень 10 наиболее значимых физических параметров в мужской выборке

ранг	физический параметр
23	длина ног
22	длина волос
21	ширина бедер
20	ширина талии
20	вес
19	ширина грудной клетки
18	ширина плеч
17	форма глаз
17	цвет волос
16	длина ресниц

Статистически доказано сходство этих перечней ($p < 0,01$).

Наиболее значимыми и для юношей и для девушек оказались следующие физические характеристики: ширина бедер, длина ног, ширина талии, вес, форма глаз, длина ресниц, которые описывают стандарт привлекательности человеческого тела в нашей культуре. Характерным является то, что в списке значимых компонентов физического образа у юношей больший вес имеют те, которые описывают телосложение, и меньший те, которые описывают лицо человека. У девушек эти категории описательных характеристик имеют примерно равный вес.

Интерес вызывает тот факт, что именно по наиболее значимым параметрам наблюдается наибольший разброс значений (дисперсия), что свидетельствует о высокой степени дифференцированности эмоционального отношения к ним. Таким образом, вышеперечисленные параметры для исследованных групп, оказались и наиболее значимыми, и наиболее аффективно окрашенными.

2. **Половозрастные различия в степени удовлетворенности своим физическим образом.** Юноши дают больше положительных оценок своему физическому образу, чем девушки. Средние показатели эмоционально-ценностного отношения к отдельной физической характеристике у них также больше (4.0 и 2.7). Это позволяет сделать вывод о том, что мужчины этих возрастных групп более удовлетворены своим физическим образом, чем девушки.

В женских выборках была выявлена тесная связь ($p < 0,01$ на двустороннем уровне) между количеством положительных самооценок физических параметров и общим уровнем самооценки личности. Т.е. чем выше общая самооценка девушки, тем больше она дает частных положительных самооценок своему физическому образу.

и наоборот. В мужских выборках подобная связь выявлена не была.

Самые низкие показатели эмоционально-ценностного отношения к внешности отмечаются в женской выборке 14-16 лет. В женской выборке 14-16 лет при высокой общей самооценке личности наблюдается тенденция к резкому падению (вплоть до негативного оценивания) самооценки по физическим параметрам, определяемым как наиболее значимые в физическом образе человека. На основании этого можно сделать вывод, что высокая самооценка в этом возрасте у девушек носит компенсаторный характер.

При сравнении результатов исследования в женских выборках, были выявлены статистически значимые различия в уровне самооценки ($p < 0,025$ на двустороннем уровне по точному методу Фишера). Девушки возрастной группы 14-16 лет склонны к более высоким самооценкам, чем девушки возрастной группы 20-23 года. В то же время, последние дают больше положительных оценок своей внешности ($p < 0,005$). Таким образом, для девушек 14-16 лет характерным является наличие низких частных самооценок физического образа в сочетании с высокой общей самооценкой. В конце юношеского периода, наоборот, повышается оценка своего физического Я, но понижается общая самооценка.

Также девушки возрастной группы 20-23 года склонны давать больше положительных оценок, чем девушки возрастной группы 14-16 лет по следующим параметрам:

- рост ($p = 0,05$ на двустороннем уровне по точному методу Фишера);
- длина ног ($p < 0,05$ на двустороннем уровне по точному методу Фишера);
- высота голени ($p = 0,02$ по двустороннему критерию Вилкоксона-Манна-Уитни);
- ширина плеч ($p = 0,025$ на двустороннем уровне по точному методу Фишера);
- ширина бедер ($p = 0,1$ на двустороннем уровне по методу Розенбаума).

То есть, по наиболее значимым характеристикам физического образа (см. табл.1) у девушек с переходом от пубертата к взрослости возрастает самооценка. Частично это связано с тем, что с тем, что в процессе физического созревания именно эти качества изменяются в сторону соответствия стандарту физической привлекательности. Подобных статистически значимых различий между исследованными мужскими выборками выявлено не было.

Выводы. Юноши и девушки признают как наиболее значимые следующие компоненты физического образа человека: ширина бедер, ширина талии, длина ног, вес, форма глаз, длина ресниц. Удовлетворенность именно этими чертами

оказывает наибольшее влияние на общую самооценку личности.

Образ тела у девушек более эмоционально окрашен, чем у юношей, и у них наблюдается более тесная связь эмоционально-ценностного отношения к телу и самооценки личности. Эта связь особенно явная у девушек в переходном возрасте и ослабевает с взрослением.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кле Мишель. Психология подростка: психосексуальное развитие. М.: Наука, 1991.
2. Коркина М.В., Цивилько М.А., Зейгарник Б.В., Соколова Е.Т., Караева, М.А., Дорожевец А.Н., Арсеньев А.В. Нарушение самовосприятия и пищевого поведения больных с синдромом нервной анорексии (клинико-психологический анализ) // Журнал невропатологии и психиатрии им. Корсакова, 1986. Вып.12.
3. Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. М.: МГУ, 1989.
4. Учебно-методические рекомендации по психодиагностике личности. Харьков.: ХГУ, 1993.

Поступила в редакцию 14.10.99 г.

Е.В.Заика

Основные направления исследований эмоций в отечественной психологии

Систематизовано і описано 9 напрямів досліджень емоцій та емоційної сфери людини у радянській психології (20-і – 90-і роки). Перелічено основні здобутки в кожному з них та намічено перспективи подальшої розробки цієї проблематики.

Проблема эмоций человека – одна из традиционных и интенсивно исследуемых в психологии с конца XIX в. Заметный вклад в разработку этой проблемы внесла и советская психология в 20-80-е годы XX в. Анализ отечественных публикаций об исследованиях эмоций сферы, (а также эмоциональной сферы, эмоциональных отношений, эмоциональности, переживаний чувств) позволяет выделить следующие основные направления разработки проблемы эмоций и полученные в их русле основные результаты (отметим, что отдельные исследования выполнены на стыке психологии с философией, медициной, биологией, эстетикой и другими смежными науками).

1. Анализ сущности, структуры и функций эмоций в жизнедеятельности человека. Сформулированы важные методологические

и теоретические положения о месте и функциях эмоций в структуре психологии и структуре деятельности, об эмоциях как специфической форме субъективного отражения особенностей взаимодействия организма с окружающим миром, об их эволюции, закономерностях возникновения, связи с потребностями, мотивами и когнитивными процессами (С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, В.К. Вилонас, Т.Х.Шингаров, Л.М.Веккер, П.В.Симонов, Т.С.Кириленко и др.) Эти положения легли в основу практически всех остальных направлений исследования эмоций.

2. Связь эмоций с личностью. Проанализирована роль высших чувств в развитии характера (Н.Д.Левитов), сформулировано представление об эмоциональной направленности личности (Б.И.Додонов), проведен анализ переживания как способа разрешения внутриличностных конфликтов (Ф.Е. Василюк). Показано, что эмоциональная сфера играет важную регулятивную роль в структуре личности и детерминации ее направленности и жизненного пути.

3. Связь эмоций с особенностями нервной системы человека, его темпераментом и характеристиками индивидуальности.

Сформулированы и обоснованы положения о трех и четырех базовых эмоций человека (радость; гнев; страх; а также печаль); детально изучена связь эмоциональных черт и состояний человека с особенностями протекания нервных процессов (возбуждения и торможения) и свойствами нервной системы (сила — чувствительность, подвижность — инертность, уравновешенность, лабильность); выявлены и уточнены многочисленные вегетативные и электроэнцефалографические корреляты различных эмоциональных состояний и эмоциональных черт индивида; изучены особенности индивидуального стиля деятельности и ее регуляции в различных условиях с учетом особенностей эмоциональности человека; прослежена связь различных характеристик эмоциональности как черты темперамента с широким кругом характеристик индивидуальности и черт личности (В.Д.Небылицын, А.Е.Ольшанникова, В.М.Русалов, Л.А.Рабинович, В.И.Пацавичюс, А.А.Плоткин и мн. др.).

4. Исследования закономерностей развития и способов воспитания эмоций и чувств у детей: изучены самые первые проявления эмоций у младенца (т.н. «комплекс оживления»), их динамика в первые полтора года жизни и роль общения со взрослыми в их развитии (Н.П.Щелованов, Н.Л.Фигурин, М.П.Денисова, А.Я.Абрамович-Лехтман, М.И.Лисина); проанализирована роль эмоций в развитии

саморегуляции поведения и совершенствовании познавательных процессов ребенка и закономерности последующей регуляции эмоций со стороны мышления и речи (П.П.Блонский, Л.С. Выготский); разработаны положения о социальной природе высших эмоций ребенка и зависимости их развития от развития его деятельности и общения, о существенной роли эмоциональных процессов в формировании нравственности ребенка и регуляции его социального поведения (А.В.Запорожец, Я.З.Неверович, С.Г.Якобсон, Л.Г.Карпова и др.). Изучена также роль наследственности в детерминации эмоциональной сферы человека (В.В.Семенов); разработаны многочисленные конкретные способы воспитания этических, эстетических, патриотических и др. высших чувств ребенка (Н.Д.Левитов, С.Г.Якобсон, Е.В.Субботский, А.А.Мелик-Пашаев).

5. Исследования связи эмоций с различными психическими, прежде всего познавательными процессами: с возникновением ассоциаций и сенсомоторикой (А.Р.Лурия, А.Н.Леонтьев), восприятием (Э.А.Костандов, Э.Т.Дорофеева, Н.И.Грызлова), мышлением (О.К.Тихомиров, Э.А.Телегина, И.В.Васильев), общей структурой интеллекта (Э.А.Кеппалайте), речью (Э.Л.Носенко, Н.В.Витт, Э.А.Нушикян, Е.Ф.Бажин). Раскрыты закономерности влияния эмоций на восприятие простых и сложных объектов, течение ассоциаций, особенности построения движений и предложены конкретные методы распознавания по ним эмоциональных состояний. Показана роль эмоций в регуляции процесса мышления при решении разнообразных задач. Детально изучены основные изменения в физических и семантических характеристиках речи на родном и на иностранном языке под влиянием эмоциональных состояний.

6. Исследования эмоций в различных видах деятельности: проанализированы особенности эмоций и условия возникновения стрессов у представителей таких профессий, как летчики и операторы (Л.П.Грибак, Л.А. Китаев-Смык), влияние эмоциональной напряженности на эффективность деятельности (Н.И.Наенко), эмоциональные состояния и условия эмоциональной устойчивости в спорте (Л.А.Аболин, Ю.П.Ханин). Изучена роль эмоций и особенности их динамики в процессах творчества (А.И.Розет) и восприятия произведений искусства (Л.С.Выготский, Н.П.Берхин, О.П.Тарасов, С.Х.Раппопорт). Изучена связь эмоций с учебной деятельностью школьников, раскрыты особенности ее эмоциональной регуляции и закономерности

соотношения в ней интереса и тревожности (А.Я.Чебыкин, А.К.Дусавицкий).

7. **Исследования эмоций в ситуациях общения:** проанализированы закономерности возникновения и динамики эмоциональных отношений и эмоциональных состояний в группах и коллективах, в том числе выполнении совместных действий (Я.Л.Коломинский, А.В.Петровский, Н.Н.Обозов, Е.В. Цуканова) и в межличностном общении (Л.Я. Гозман). Изучены закономерности внешних выражений эмоций в позах и мимике и особенности их восприятия и интерпретации партнерами по общению (В.А.Лабунская, А.Я.Чебыкин, Т.Н.Малкова).

8. **Психофизиологические и патопсихологические исследования эмоций:** раскрыта связь эмоций с различными отделами головного мозга (К.В.Судаков, П.В.Симонов, Ю.А.Макаренко, А.Р. Лурия, Е.Д.Хомская, А.И.Палей) и функциональными асимметриями мозга (А.А. Брагина, Т.А.Доброхотова, Э.А.Костандов) изучены и систематизированы многообразные патологии эмоций и эмоциональной сферы (С.Я.Рубинштейн, Б.В.Зейгарник), изучены особенности нарушений эмоций при различных заболеваниях: неврозах, алкоголизме, шизофрении, детском аутизме, а также психопатиях и акцентуациях характера (В.Н.Мясищев, Ю.Ф.Поляков, В.В.Лебединский, А.Е.Личко, Т.А.Немчин, Л.Ф.Шестопалова), проанализирована роль эмоций в поддержании психического здоровья (Л.А. Китаев-Смык).

9. **Психологическая помощь лицам, страдающим посттравматическим синдромом с выраженными отрицательными эмоциональными переживаниями** («чернобыльцам», «афганцам», жертвам транспортных и производственных катастроф и стихийных бедствий: землетрясений, наводнений и др., а также лицам, тяжело переживающим смерть близких, собственную болезнь или ставших жертвами преступлений: разбоя, грабежа, изнасилования и др.). Изучены отдельные закономерности структуры и динамики переживания подобных состояний и разработан ряд психокоррекционных мер в работе с этими людьми (Ф.Е.Василук, С.И.Яковенко, Л.И.Спиваковская и др.).

Наряду с перечисленными проблемами также анализировались проблемы связи эмоций с установкой и воображением (Д.Н.Узнадзе, Р.Г.Натадзе), субъективная психосемантика слов – названий эмоциональных состояний (А.Г.Шмелев), эмоциональные нарушения у преступников (Е.А.Самовичев), разрабатывались методы психодиагностики эмоций (Л.А.Рабинович, А.М.Эткинд).

Вместе с тем крайне недостаточную разработку получили такие проблемы, как: возрастные особенности эмоций (эмоциональные состояния в периоды кризисов психического развития ребенка, а также в подростковом, юношеском возрасте, в различные периоды взрослости и в старости); межэтнические различия эмоций и их половая дифференциация; связь эмоций с памятью и эмоциональная память; особенности эмоций при хронических соматических заболеваниях и у детей и взрослых с нарушениями зрения, слуха, движений; эмоциональный тон ощущений и эмоциональные отклики на различные формы, узоры, запахи и т.п.; закономерности рациональной организации среды обитания человека с учетом ее воздействия на эмоции; особенности возникновения и динамики настроения и аффектов; закономерности формирования эмпатии; психокоррекция эмоциональных расстройств и личностных деформаций с выраженными нарушениями эмоциональной сферы (агрессивности, мнительности, впечатливости) и др.

Отмеченные проблемы составляют, на наш взгляд, перспективу дальнейших исследований эмоций и эмоциональной сферы человека в отечественной психологии.

Поступила в редакцию 21.10.99 г.

З.В.Зиновьева

К вопросу о психологии инноваций

Головною ідеєю цієї статті є обґрунтування значущості та необхідності вивчення психології інновацій, розуміння закономірностей якої дозволить прогнозувати успіх інновацій у організаціях, коректувати процес проходження і упереджувати негативні наслідки присутності інновативних бар'єрів у працівників підприємств.

Многие этапы в жизни каждой из зарождающихся, активно работающих и «умирающих» организаций связаны с различными моментами успешного или неуспешного, активного или пассивного, научно обоснованного или «слепого» внедрения инноваций (нововведений). Уровень и сложность инноваций, учет внутренних и внешних переменных организации во многом определяют успех нововведений. При этом, если внешние переменные в основном связаны с экономической ситуацией в обществе, то внутренние являются результатом решений, принимаемых руководителями и сотрудниками организаций.

Инновации - это процесс внедрения нового в различные сферы деятельности. Это процесс качественного изменения чего-либо, а также результат этого изменения - новшество. Это изменение одного или нескольких элементов socio-технической системы организации, направленное на повышение эффективности ее деятельности и воспринимаемое субъектом усвоения в качестве значимого и нового (например, изменение в технологических процессах, оплате труда, численности персонала и др.) Такое определение инноваций дают нам Л.Г. Почебут и В.А. Чикер в учебном пособии «Индустриальная социальная психология» (1997.с.103).

Инновационный процесс затрагивает, как правило, цели, структуру, задачи, технологию и человеческие ресурсы организации, а именно они являются предметом внимания психолога, работающего в области внедрения нововведений в различных организациях.

Классификаций нововведений по типам довольно много. В работе

Н.А. Ильиной «Отношение к нововведениям в производственном коллективе» (1985) представлена следующая классификация:

- предметно-целевые нововведения (направленные на производство и разработку новой продукции),
- технико-технологические (новые средства производства и новые технологии),
- организационно-управленческие (разработка и применение новых организационных структур и методов управления),
- социально-экономические (социальная разработка и применение новых экономических механизмов функционирования организации).

Любое нововведение имеет как технические так и психологические последствия. Стоит согласиться с Р.Л. Кричевским, что «традиционно нововведения принято рассматривать как некое безусловно положительное в жизни организации (или общества) событие... Отнюдь не все нововведения суть благо для людей, даже если и быть во благо - их предназначение.» (1993.с.113) Речь идет о том, что либо реальное рассогласование целей предприятия и его сотрудников, либо наличие психологических барьеров на пути внедрения новшеств становятся препятствием для достижения предполагаемого эффекта от введения инновации, а нередко ведут и к глубокому кризису предприятия. В рассмотренной классификации Н.А.Ильиной именно два последних типа инноваций вызывают наибольшее число негативных ожиданий и опасений.

В книге «Реинжиниринг корпораций» М. Хаммер и Дж. Чампи говорят о неготовности и неспособности многих руководителей «противостоять организационному сопротивлению нововведениям» (с.10), что затрудняет предложенный

ими метод реструктуризации предприятий. Сами же авторы, охарактеризовав реинжиниринг как «набор процедур, необходимых для осуществления радикальных изменений», признают огромную значимость человеческого фактора в успешности осуществляемых нововведений.

В связи с этим становится понятной чрезвычайно важная роль социально-психологических факторов при внедрении инноваций.

Для психологов это выражается в решении задачи обеспечения психологического сопровождения инноваций, которое позволяет с наименьшими потерями преодолеть барьеры к нововведениям.

Неприятие инноваций (инновационный барьер) связано с генетическим и психологическим складом личности, с природным стремлением людей и групп к сохранению стабильности, с предпочтением знакомого неизвестному, с жизненными стереотипами, побуждающими к осторожности и опасениям. Я согласна с взглядом Л.Г.Почебута и В.А.Чикера на психологический барьер к нововведениям: это динамическое образование с изменяющимися параметрами, которое вызывает наибольшее количество конфликтов на начальных этапах инновационного процесса. Таким образом, барьер по отношению к нововведениям необходимо исследовать в каждом конкретном случае.

Согласно точке зрения К. Девиса (по Киллену К.), причины сопротивления персонала организационным изменениям могут быть:

- 1) экономические, 2) личностные и 3) социальные.

К первым относятся: боязнь безработицы, снижения социального статуса, интенсификации труда, в чем, в конечном итоге, выражается боязнь сокращения заработка. Ко вторым относятся: восприятие критики личных методов работы как обиды, боязнь ущемления профессиональной гордости, уверенность, что нововведения всегда ведут к специализации, повышению монотонности труда и уменьшению чувства собственной значимости, что в конечном итоге выражает страх перед неопределенностью, обусловленной непониманием сути и последствий нововведений. К третьей группе причин (я бы ее назвала скорее социально-психологической) относятся: нежелание приспосабливаться к новому социально-психологическому климату, стремление сохранить привычные социальные связи, неприязнь к внешнему вмешательству в личные дела, боязнь меньшей удовлетворенности от работы, недовольство слабостью личного участия, уверенность, что это выгодно организации, а не сотрудникам.

По мнению Р.Л. Кричевского, такая классификация фиксирует антиинновационные барьеры со стороны работников в условиях стабильной

экономической системы, а в наших условиях их следует пересмотреть и обратить внимание на такие факторы, как: ориентация многих наших работников не на достижения, а на избегание неудачи, боязнь риска и непредвиденных трудностей, низкий уровень притязаний, а также неверие в отечественное производство.

В своей статье «Психологический профессионализм и производственные нововведения» Ю.Л.Котляревский заостряет проблему, используя термин «инновационное возмущение» в системе мотивов, целей и ценностей работника, т.к. эта система формировалась старыми нормами и будет их удерживать даже в процессе адаптации к новым. Скорее всего, такая формулировка тоже имеет право на существование, т.к. риск при внедрении организационных нововведений составляет не менее 50% из-за наличия такого рода «возмущений».

Я поставила основной акцент именно на проблемных моментах, для преодоления которых и ведутся исследования в области психологии инноваций и смежных дисциплинах. Стоит упомянуть и о положительных социально-психологических факторах. Ведь в период внедрения инноваций в большинстве коллективов имеют место улучшение взаимоотношений работников по горизонтали, снижение конфликтности, рост внутригрупповой сплоченности, т.е. в сфере взаимоотношений происходит компенсация общей напряженности. Однако, следует помнить, что все это происходит в ближайшем окружении и неофициальных подгруппах. При этом может активизироваться межгрупповое взаимодействие, связанное с оппозицией и конфронтацией отдельных групп, чьи интересы могут быть затронуты в ходе реорганизации. Таким образом ситуация нововведения выявляет структуру группы и активизирует ее процессы.

Проблема инноваций была затронута в силу ее чрезвычайной актуальности на современном этапе общественно-экономического развития, а неучет социально-психологических факторов в любом инновационном процессе (будь то реорганизация, реструктуризация, реинжиниринг либо менее глобальные нововведения) влечет за собой существенные потери как для инициаторов, так и для организаторов и пользователей нововведения.

Дальнейшее изучение инновационных процессов и разработка мер по эффективному преодолению инновационных барьеров позволят многим организациям быть более адаптированными к современным условиям, поддерживать конкурентоспособность и мобильность. Эти задачи решаются многими специалистами в области управленческого консультирования, кадрового менеджмента, реинжиниринга и др. Как приоритетные можно выделить вопросы: изучение механизмов успешного внедрения инноваций и спо-

собствующих факторов, изучение личностных особенностей сотрудников организации как субъектов и объектов инновационного процесса, изучение носителей инновационного сознания в организациях и возможностей их «воспитания» как широко востребованных специалистов, а также изучение инноваций в организациях как отражения инновационных процессов в обществе,

ЛИТЕРАТУРА

1. Почебут Л.Г., Чикер В.А.. Индустриальная социальная психология. СПб., 1997
2. Кричевский Р. Л. Если Вы руководитель... М., 1998.
3. Нозль М. Тичи, Мэри Энн Деванна. Лидеры реорганизаций. М., 1990
4. Котляревский Ю.Л. Психологический профессионализм и производственные нововведения / Социально-психологические проблемы управленческой деятельности в условиях хозяйственной самостоятельности. М., 1989
5. Хаммер М., Дж. Чампи. Реинжиниринг корпорации. СПб., 1997.
6. Ильина Н.А. Отношение к нововведениям в производственном коллективе. Автореф. канд. дис. Л., 1985.
7. Киллен К. Вопросы управления. М., 1990.

Поступила в редакцию 20.10.99 г.

Е.Ф.Иванова

Права человека в обыденном сознании: кросс-культурное исследование

В статті йдеться про розуміння і ставлення до такого феномену як права людини у досліджуваних України та Сполучених Штатів Америки. Проводиться порівняльний аналіз щодо загальної оцінки досліджуваними ситуації з правами людини в країні їх проживання; можливості захистити свої права в разі їх порушення; знань про свої права та джерел інформації про них. Наводяться дані про те, які з прав (громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні) вважаються досліджуваними найбільш важливими для них. Робиться висновок про спільні риси та розбіжності щодо вивчаємих явищ у представників двох різних культур.

Достойное существование личности в современном мире может быть обеспечено только благодаря соблюдению всей совокупности прав человека. Это может быть достигнуто, с одной стороны, при реальном обеспечении прав человека

(гражданских, политических, социальных, экономических и др.) государством, с другой стороны, - реализацией их каждой отдельной личностью.

После распада СССР возникшим независимым государствам досталось тяжелое наследие в области прав человека: кроме отсутствия демократических традиций, практически полная правовая безграмотность населения. Украина не является в этом вопросе исключением. Как отмечает Карел Васаг, бывший генеральный секретарь Международного института прав человека, в конечном счете, мы сами, люди, являемся теми, от кого зависит соблюдение прав человека государством (3). Поэтому необходимо учить всех членов общества пользоваться правами человека и соблюдать их. А это невозможно без психологических исследований данного феномена.

Если права человека очень широко исследуются в юридических науках, философии, политологии, социологии, то психологических исследований этой проблемы крайне мало, например (4,5). Несколько работ было выполнено на отечественном материале (1,2 и др.). Полученные в этих исследованиях данные подтвердили и существование правовой безграмотности населения Украины, и крайне недифференцированного и противоречивого понимания и отношения к правам человека. В связи с этим возникла идея об аналогичном исследовании на выборке граждан государства с иными демократическими традициями. И такое исследование было осуществлено, благодаря финансовой поддержке фонда Дж.У.Фулбрайта, которому автор выражает глубокую благодарность.

Описанное ниже в статье экспериментальное исследование проводилось в Соединенных Штатах Америки, в г. Сент-Луис, штат Миссури. Это один из штатов так называемого Среднего Запада, соединяющий в себе традиции как Запада, так Востока и Юга Америки. Город Сент-Луис, в котором проводилось исследование, сопоставим с Харьковом (где проводилось аналогичное исследование ранее) и по населению (2 миллиона человек), и по геополитическому положению, и как город с крупными государственными и частными университетами, имеющими хорошую репутацию. Исследование было проведено осенью 1998г.

Однако при проведении данного исследования возник ряд трудностей. Первая из них была связана с нахождением испытуемых, что оказалось совсем непростым делом. Этим была обусловлена специфика полученной выборки. В нее вошли респонденты, имеющие высшее образование на уровне бакалавра и выше. Большую часть выборки составили люди, так или иначе связанные с университетами (студенты, преподаватели, сотрудники и члены их семей). Все они являются гражданами Соединенных Штатов. Необходимо

отметить, что, по разным причинам, в данную выборку не вошли афро-американцы, эмигранты и не граждане США. Поэтому, естественно, полученные нами данные ни в коей мере не могут претендовать на общую картину в плане отношения к правам человека.

Вторая трудность была связана с проблемой перевода реалий нашей жизни, отражаемых в разработанных анкетах и опросниках, на реалии американской жизни, поскольку испытуемым предлагался тот же экспериментальный материал, только переведенный на английский язык. Поэтому некоторые вопросы пришлось переводить описательно или с определенными разъяснениями, чтобы они были адекватно поняты представителями другой культуры и ментальности.

Полученные нами результаты сравнивались с аналогичными данными украинской выборки. В нее вошли представители различных возрастных и социальных групп жителей города Харькова, всего порядка 120 человек. Эти данные были получены в первой половине 1998 г.

Целью настоящего кросс-культурного исследования, как и многих других исследований такого рода, было выявление как универсального, так и культурно специфического в изучаемых феноменах. В круг изучаемых явлений вошли оценка респондентами ситуации относительно соблюдения или несоблюдения прав человека в своей стране; их оценка своих знаний о правах человека и о своих возможностях их защиты; а также того, что, с точки зрения респондентов, является самым важным для этого; выявление источников информации о своих правах; круг вопросов, связанных с правами женщин и отношением респондентов к смертной казни. Изучалась также их иерархия различных прав и свобод личности.

Рассмотрим и проанализируем полученные результаты. В целом респонденты нашей американской выборки удовлетворены ситуацией с правами человека в Америке (91%). Остальные 9% не смогли дать определенный ответ. Но, во всяком случае, никто не ответил неудовлетворительно. На вопрос, «соблюдаются ли права человека в Вашей стране» было получено 100% утвердительных ответов.

80% опрошенных считают, что знают свои права очень хорошо и хорошо, и 67% ответили, что могут защитить свои права в случае их нарушения. Не могут это сделать, по их мнению, лишь 5% человек.

Что, по мнению респондентов, является самым важным для защиты прав человека? Среди предложенных вариантов ответы распределились следующим образом: доступность юридической помощи (42%), наказание виновных чиновников и развитие неправительственных организаций – по 19%, более эффективная защита прав и активное отстаивание своих прав – по 15% и, наконец,

наименьший процент пришелся на усовершенствование законов — всего 9%.

Большой разброс отмечается в данных об источниках информации о правах человека. Больше всего информации респонденты получают из средств массовой информации (58%), юридической литературы (15%), по 9% от друзей, знакомых, семьи и от юристов. 9% ответило, что вовсе не получают такой информации.

Основная масса респондентов (86%) полагает, что существуют специфические права женщин. К ним относят право на материнство, отпуск по материнству, право на аборт, право на отсутствие сексуальных посягательств и, прежде всего, право на равные права с мужчинами.

И столько же респондентов считает, что они нарушаются. Прежде всего, по их мнению, нарушается право на равенство возможностей мужчин и женщин (на равные условия при приеме на работу и на рабочем месте, на равную с мужчинами оплату, на равные возможности в продвижении по службе и карьере и т.д.). Некоторые уточняют, что такие нарушения часто происходят в неявной форме, но, тем не менее, они имеют место. Многие также в качестве нарушаемого права женщин называют сексуальные домогательства при приеме на работу и на рабочем месте. Ответы о правах женщин, и количественно, и по содержанию, примерно одинаковы у мужчин и у женщин, что очень отличается от данных украинской выборки, о чем речь будет идти ниже.

При ранжировании двадцати различных прав и свобод личности по степени их важности для респондентов (в список вошли гражданские, политические и социально-экономические права) на первые три места были поставлены, главным образом, за исключением 4-5 человек, гражданские права (свобода слова, свобода совести, право на свободу, свобода исповедовать любую религию). В остальных случаях назывались социально-экономические права (право на справедливую оплату труда, право на труд и на образование). Последние места заняли права, связанные с федеральными выплатами (пенсиями, отпусками и т.п.). Это объясняется тем, что работающие люди в Соединенных Штатах практически не зависят в этом плане от государства, самостоятельно зарабатывая свои пенсии, оплачивая отпуска и т.п.

Это та картина, которая была получена по выборке в целом. Однако результаты мужской и женской части выборки по ряду вопросов оказались несколько отличными. Так, женщины менее уверены в том, сумеют ли они в случае необходимости защитить свои права. По мнению примерно трети выборки, они не очень хорошо знают свои права. Для защиты прав около половины мужчин считают наиболее важным доступность юридической помощи, а 30% женщин — содействие развитию и деятельности общественных

правозащитных организаций. Женщины также более радикальны в своей оценке законов: они (20%) выступают за усовершенствование законов, что, по их мнению, будет способствовать лучшей защите прав человека. Мужчины так не считают. А вот в отношении отмены смертной казни за ее полную отмену выступает больше мужчин, чем женщин.

Таким образом, приведенные выше данные говорят, с одной стороны, о том, что в обыденном сознании респондентов из США сложилась достаточно благополучная картина с правами человека. С другой стороны, практически все они отмечают те или иные аспекты этой проблемы, требующие своего усовершенствования.

Сравним эти результаты с результатами отечественной выборки. Почти 60% респондентов называют ситуацию с правами человека в Украине неудовлетворительной. 90% считают, что права человека в Украине не соблюдаются. И всего лишь 6,5%, по их мнению, имеют реальные возможности защитить свои права в случае их нарушения. 63% респондентов ответили «нет»; остальные — не знают. Мало и плохо знают респонденты и свои права человека: плохо и не знают совсем 78%. В то же время, как и у американцев, основной источник информации о правах человека у жителей Востока Украины — средства массовой информации (55%). Затем родственники и друзья — 17,5%. Наиболее существенным для защиты прав человека наши респонденты назвали более эффективную юридическую защиту прав человека (24,5%) и улучшение законов (22,5%). В отличие от американцев, наши респонденты совершенно не верят в необходимость деятельности неправительственных организаций для защиты прав человека. Всего 2,5% считает это нужным. Более решительно наши респонденты настроены и в отношении смертной казни — за расширение применения смертной казни выступило 18,5%.

По сравнению с американцами, гораздо меньше людей убеждены в существовании специфически женских прав (59%), в то же время 85,5% говорят об их нарушении. В то же время, если американцы (и мужчины, и женщины) уверенно называли и специфически женские права, и те из них, которые, по их мнению, чаще всего нарушаются, то представители отечественной выборки при ответе на эти вопросы испытывали значительные затруднения. Многие (женщины даже чаще, чем мужчины) не могли назвать ни специфических прав женщин, ни тех прав, которые нарушаются. Кроме того, американские женщины гораздо более откровенно писали о нарушении их собственных прав. Украинские женщины, даже если и отвечали утвердительно на вопрос о том, нарушались ли их права, как правило, не отвечали, какие именно, хотя анкетирование было анонимным.

В иерархии же прав и свобод человека для большинства отечественных респондентов самыми важными оказались гражданские права — право на свободу и личную неприкосновенность. Этот результат выглядит достаточно обнадеживающим, и он коррелирует с аналогичным результатом американской выборки. У нас лишь люди старшего поколения самыми важными называют право на труд, охрану здоровья и пенсионное обеспечение. Видимо, этот результат в комментариях не нуждается. А наименее важные для респондентов права отличаются и достаточно сильно. Для наших респондентов оказались абсолютно неважными свобода участвовать в деятельности какой бы то ни было политической партии, свобода исповедовать любую религию или не исповедовать никакой и право на отсутствие национальной дискриминации. Американцы этими правами озабочены больше, и в их иерархии прав они занимают более высокие позиции, особенно свобода исповедовать любую религию.

Так, проведенное нами исследование дает возможность подвести некоторые итоги и сделать выводы.

Исследование представления о правах человека в обыденном сознании, проведенное на американской и украинской выборках, показало как наличие некоторых сходных моментов, так и определенные различия. К самым явным отличиям можно отнести общую оценку ситуации с правами человека в стране: положительную американцами и отрицательную жителями Украины. Лучше и больше американцы знают о своих правах, считают, что имеют реальные возможности их защитить. Наши соотечественники в основной массе так не считают. По-разному видятся и пути усовершенствования защиты прав человека: американцы прежде всего говорят о доступности юридической помощи, в отечественной выборке, кроме этого, очень важным считается улучшение законов. Гораздо более сензитивными оказались представители американской выборки (и мужчины, и женщины) к проблеме прав женщин. Складывается впечатление, что для большинства украинской выборки эта проблема не воспринимается как проблема.

Однако есть и ряд моментов, роднящих эти две выборки. Во-первых, в качестве основного источника получения информации о правах человека и те, и другие называли средства массовой информации. И во-вторых, в качестве наиболее важных прав и свобод человека большинством представителей обеих выборок были названы гражданские права и свободы человека (право на свободу, свобода совести, слова и др.). Это может служить свидетельством наличия определенных ростков демократии в обыденном сознании, что очень важно для общества переходного типа, которым является в настоящий момент Украина.

ЛИТЕРАТУРА

1. Иванова Е.Ф. Права человека в зеркале обыденного сознания. — Вестник Харьковского университета №395. Серия психология. — Харьков, 1997. — с. 3-7.
2. Иванова Е.Ф. Представления женщин о своих правах. — Женщина. Гендер. Культура. — Москва, 1999.
3. Права человека в современной религиозной мысли Запада. — Москва: ИНИОН, 1992.
4. A Decalogue of Human Rights: What Happens When You Let the People Speak// Social Science Information, 1995, 34, 1, p.87-106.
5. J.Diaz-Veizades, K.Widaman, T.Little, K.Gibbs. The Measurement and Structure of Human Rights Attitudes//J. of Social Psychology, 1995, 135(3), p.313-328.

Поступила в редакцию 11.11.99 г.

Е.Ф.Иванова

Правосознание школьников в обществе переходного типа*

В статті проаналізовані деякі особливості правосвідомості школярів в суспільстві перехідного типу. Перш за все це менша критичність щодо оцінки загальної ситуації з правами людини в Україні у порівнянні з дорослими; неадекватна оцінка своїх знань з цього питання; переоцінка своїх можливостей у захисті порушених прав. Виявилось, що природні права, в тому числі право на свободу, є найбільш важливими для школярів, що може бути розцінено як початок формування їх правосвідомості.

Одной из важнейших составляющих менталитета человека является его правосознание, в частности, отношение к правам человека. Наши предыдущие исследования (1, 2) показали различия в отношении к правам человека у людей различных возрастных и социальных групп. Среди изучаемых групп самой молодой по возрасту были студенты. Настоящее исследование было посвящено изучению этих феноменов у школьников. Что же нынешние школьники, которые будут жить уже в ином, изменившемся обществе, знают, понимают, думают о правах человека?

Обычно жители сельских районов довольно редко являются объектом исследования, хотя и

* Данная работа выполнена при финансовой поддержке Программы Международного Сотрудничества Фонда Джона Д. и Кэтрин Т.МакАртуров.

составляют значительную часть населения Украины. Выборку данного исследования составили школьники, ученики 10-11-х классов, живущие в сельской местности в Харьковской области. Всего в исследовании приняло участие 60 человек, 30 девочек и 30 мальчиков.

В качестве используемых методик были выбраны неоконченные предложения, анкетирование (две анкеты) и методика ранжирования. Неоконченные предложения были составлены специально для целей данного исследования и их темой были права человека. Анкеты представляли собой модификацию разработанных нами ранее и применявшихся в наших более ранних исследованиях (1) анкет. Методика ранжирования 20 прав и свобод человека, примененная в проведенной ранее серии исследований, также претерпела некоторые изменения. Бланки со списками прав и свобод человека, предъявляющихся респондентам для ранжирования, были подготовлены в четырех вариантах: все права и свободы, входящие в них, оставались неизменными, менялся лишь порядок их следования в списке. Он устанавливался в случайном порядке (по таблице случайных чисел).

Каждому респонденту бланки предъявлялись не все сразу, а по очереди, чтобы избежать использования списка прав и свобод из четвертого бланка при ответах на вопросы других методик.

Проанализируем полученные результаты. Начнем с тех данных, которые предоставляет анализ анкет. Первым вопросом одной из них был

вопрос об оценке респондентами в целом ситуации с правами человека в Украине (см. Табл. 1).

Сразу обращает на себя внимание достаточно высокая позитивная оценка — в целом удовлетворительно оценили положение с правами человека 64% выборки.

Половина выборки ответила, что имеет реальную возможность защитить свои права в случае их нарушения, и лишь 15% ответили отрицательно. Остальные затруднились с ответом.

В целом школьники высоко оценили и свои знания о правах человека: 45% считают, что знают их достаточно хорошо, а плохо — 12%.

В данной анкете был и вопрос об источниках информации о защите своих прав. Ответы на него распределились следующим образом (см. Табл.2).

Как и следовало ожидать, самый большой процент ответов пришелся на долю средств массовой информации, а также семью и друзей. Но в целом не мал и процент ответов, связанных с обращением к профессиональной литературе или профессионалам в данной сфере. Они составили почти четвертую часть выборки.

Наконец, последним вопросом в данной анкете был вопрос о том, что, по мнению респондентов, важнее всего для защиты прав человека. Здесь ответы распределились следующим образом (см. Табл. 3).

Результаты ответов на этот вопрос интересны скорее тем, что кажется респондентам мало важным и недостаточно значимым. Это круг вопросов, связанных с юридической помощью и право-

Таблица 1.

Общая оценка положения с правами человека в Украине

Вполне удовлетворительно	Отчасти удовлетворительно, отчасти нет	Неудовлетворительно	Затрудняюсь ответить
12%	52%	23%	13%

Таблица 2.

Распределение источников информации о защите прав человека

Специальная юридическая литература	Средства массовой информации	Родственники, друзья, знакомые	Юристы, адвокаты	Правозащитные организации	Другие источники	Не получаю такой информации
14%	38%	25%	10%	1,5%	10%	1,5%

Таблица 3.

Важность различных мер, служащих для защиты прав человека

Улучшение законов	Привлечение к ответственности виновных чиновников	Доступность юридической помощи	Повышение эффективности судебной защиты прав	Содействие развитию правозащитных организаций	Активное отстаивание самим человеком своих прав
38%	22%	5%	6,5%	6,5%	22%

защитными организациями. В их действенность респонденты не очень верят. Больше они полагаются на улучшение законов и на себя.

Если сравнить эти данные школьников с полученными ранее по общей выборке, в которую входили люди разных возрастов и социальных групп, но в которую школьники включены не были, то получится следующая картина.

Школьники оценивают общую ситуацию с правами человека в Украине гораздо более лояльно и позитивно, чем «взрослые», среди которых почти 60% оценило данную ситуацию как неудовлетворительную. Их результаты выше и студенческих, в которых положение с правами человека признается неудовлетворительным больше, чем половиной респондентов, а в целом удовлетворительным — 47%. Куда более оптимистичны школьники и в оценке своих возможностей защитить права в случае их нарушения по сравнению со всеми остальными (50% против 6,5%-7%). Гораздо выше (вдвое) школьники оценили и свои знания о правах. Характер распределения источников информации о правах человека примерно одинаков. Он отличается только у студентов, у которых после средств массовой информации следующие две позиции занимают специальная юридическая литература и юристы и адвокаты. Относительно важности различных мер, предпринимаемых для защиты прав человека, точки зрения взрослых и школьников расходятся. В целом взрослые (студенты также) считают достаточно важными все меры, связанные с юридической помощью — ее доступностью, эффективностью и т.д. Это то, что для школьников оказалось наименее важным. Но как одни, так и другие, в качестве одной из первостепенных мер отметили улучшение законов.

Вторая из предложенных анкет касалась, во-первых, того, нарушались ли когда-либо права самого человека и, если да, то какие, и нарушал ли он сам чьи-либо права. 75% школьников ответили, что их права не нарушались и 85% — что и они сами не нарушали чьих-либо прав. Что отвечают те школьники, которые считают, что их права нарушались, относительно того, какие именно эти права?

Во-первых, прежде всего следует отметить, что большая их часть дает какой-то ответ. В своих предыдущих исследованиях мы столкнулись с тем, что большинство из тех респондентов, которые ответили на этот вопрос утвердительно, не смогли или не захотели написать, какие же именно их права были нарушены. Школьники постарались дать конкретный ответ. Во-вторых, части школьников оказалось трудно его сформулировать. Они дали такие ответы: «моральные», «хотели унижить», «оскорбляют даже родители» и т.п. В то же время несколько человек достаточно точно формулируют, какие же их права были на-

рушены: «на личную неприкосновенность», «право на свободу», «свобода слова».

Те школьники, которые ответили утвердительно на вопрос, нарушали ли они сами чьи-либо права, также постарались ответить, какие же права они нарушили. «Бил человека», «неприкосновенность человека», «оскорблял старших», «может, кого-нибудь обидел» и, наконец, «нарушал общественный порядок в состоянии сильного алкогольного опьянения».

В эту анкету вошли также вопросы о том, какие права человека нарушаются и соблюдаются в Украине. Более 30% школьников ответили, что они не знают, какие права нарушаются, и 43% не знают, какие права соблюдаются в Украине. Причем они не смогли ответить на этот вопрос, так как, по их утверждению, не знают, какие права вообще бывают. Заметим для справки, что все эти школьники в течение двух или трех лет изучали предмет «правоведение».

Вообще, им было проще говорить о том, какие права нарушаются, а не соблюдаются. Среди тех прав, которые нарушаются в Украине, чаще всего указывались право на жизнь (в формулировке: «убийство»), «посягательство на жизнь», «неприкосновенность личности») и другие гражданские права (право на свободу, свобода слова); экономические права («невыплата зарплат, пенсий», право на труд). Говоря о нарушениях прав, школьники указывают негативные, с их точки зрения, реалии жизни: взятки, безработицу, недостаточность юридической помощи, нарушение морали, отсутствие уважения к старшим, нарушение чести и достоинства человека алкоголизм и наркоманию и т.д. Некоторые, отвечая на данный вопрос, по сути, уходили от ответа, называя «разные», «все по-своему».

Такие же «уходы» были при ответе на вопрос о соблюдении прав. Причем некоторые фактически отмечали несоблюдение прав: «не все», «все права, но не всегда», «никакие», «многие», «разные». Ответ «никакие» повторялся чаще всего. Но какие права все же соблюдаются? Право на жизнь, на юридическую защиту, образование, воинскую службу, уважение достоинства и т.д. Практически все права, которые попали в список не соблюдаемых прав, попали и в список соблюдаемых. По существу, ни одно право с большой долей определенности не воспринимается школьниками как в целом соблюдающееся или нарушаемое.

При выборе ответов о том, кто ответственен за соблюдение прав (государство, сам человек, суд, правозащитные организации и т.д.), школьники называют самого человека (65%). Несколько неожиданным оказалось второе место, отведенное правозащитным организациям (20%), что больше, чем государству (13%).

Наконец, последним выполняемым заданием было ранжирование 20 прав и свобод человека по степени их важности для респондента. На первые три места право на свободу поставило больше всего школьников (60%), на второе место 53% поставило право на личную неприкосновенность и на третье место — 33% — свободу слова. Вообще в сумме гражданские права по степени важности для респондентов намного превосходят все остальные. Среди социально-экономических прав наиболее важным для школьников является право на образование (32% респондентов поставили его на первые три места). Причем, как выяснилось из последующих бесед, ребята имели в виду бесплатное образование.

Появление на первых местах гражданских прав, в частности права на свободу, коррелирует с данными, полученными нами на других возрастных и социальных выборах (2). Однако этот результат отличается от данных, полученных в ряде российских исследований (3, 4), в которых наиболее важным для респондентов оказалось право на труд. С некоторой долей осторожности, видимо, все-таки можно предполагать различия в этом аспекте ментальности у жителей России и Украины. На вопрос о том, почему право на свободу оказалось самым важным, напрашивается сразу два ответа. Один из них — потому что свобода действительно является наиболее ценным правом человека, второй — потому что ее не хватает. Для того, чтобы получить некую аргументацию в пользу одной или второй гипотезы, обратимся к тем данным, которые были получены нами на основании методики «Незаконченные предложения», в которой было предложение о том, какое право является для человека главным. Еще раз обратим внимание на то, что «Незаконченные предложения» предъявлялись испытуемым для выполнения первыми, и бланка со списком прав и свобод для ранжирования они не видели.

Больше всего школьников самым главным правом для себя назвало право на жизнь (12 человек), 10 человек — право на свободу, или просто «свобода». Если к праву на свободу добавить названные права на свободу слова, мысли, совести, то получится еще большая часть выборки — 15 человек, что составляет 25%. Право на труд назвало всего 2 человека из 60, на образование — 3. Более 13% вообще не закончили это предложение; некоторые писали «не знаю», а один мальчик написал так: «Не знаю никаких прав человека». Вообще, то, что школьники называли для себя самым важным правом, колеблется в очень большом диапазоне — от еды до законов и культуры.

Как соотносятся эти названные респондентами главные для них права с теми, которые, по их же мнению, нарушаются в Украине или были нарушены по отношению к ним самим? Обратимся к

данным, полученным в одной из анкет. В ней как наиболее часто нарушаемые в Украине были отмечены право на жизнь (7 человек) и право на свободу (6 человек). С другой стороны, эти же права были названы и как соблюдаемые в нашем государстве. Видимо, одним из возможных объяснений этого противоречия может быть следующее. К тому, что больше всего ценно и чего больше всего не хватает, человек и наиболее сензитивен. Отсутствие свободы, посягательство на нее (то есть нарушение права на свободу) сразу же замечается, отмечается и переживается. Те две альтернативы, о которых мы говорили выше (свобода есть либо ценность, либо ее не хватает), могут вовсе и не быть альтернативами: они могут взаимно дополнять друг друга.

В этом контексте важность приобретает и еще один момент. В списке прав, предъявляемых респондентам для ранжирования, никакие из них не объясняются и не дается какое-либо их определение. Что понимают респонденты под свободой, что она значит для них? Что они так ценят и чего им не хватает? Одно из незаконченных предложений было сформулировано так: «Свобода — это ...». Проанализируем полученные ответы. Достаточно большое разнообразие полученных ответов и их текстовый характер продиктовали и способ анализа. Все ответы, исходя из их содержания, были распределены по различным смысловым группам. (Иногда один ответ приходилось разделять на несколько смысловых единиц, и разные его части попадали в разные группы.) Опишем эти группы в порядке убывания количества в них ответов.

Первую группу ответов составили конкретные свободы — свобода действий, решений, мысли, слова, физическая свобода.

Во вторую группу вошли ответы, связавшие свободу с правами человека, начиная от ответов типа «свобода — это права человека» и заканчивая ответами «это все то, что мы имеем право делать, не нарушая Конституции и законов» и «право решать внутренние проблемы страны и государства».

Третья группа состояла из практически однородных ответов — «независимость».

И, наконец, представители четвертой группы понимают свободу как своего рода анархию, «беспредел», выражая это во фразе «что хочу, то и делаю!»

В остальных, в основном, единичных ответах, давались либо оценочные характеристики этому понятию («любовь», «счастье», «очень хорошо» и т.п.); либо «глобальные» определения — как позитивные, так и негативные — («свобода — это все, что есть у человека», «свобода — это то, чего у нас, по сути, нет»).

Прежде всего обращает на себя внимание тот факт, что первую группу, самую многочислен-

ную, составили естественные права и свободы человека, которые являются правами и свободами так называемого первого поколения и которые были первым этапом в формировании концепции прав человека. Представляется также важным и то, что не случайными (18% всех ответов) являются ответы, связывающими свободу человека с его правами. Это может быть расценено как некий шаг в формировании правосознания школьников.

Проведенный нами анализ позволяет сделать некоторые выводы.

Правосознание школьников в обществе переходного типа, каким в настоящее время является Украина, обладает рядом особенностей. Прежде всего следует отметить меньшую, по сравнению со взрослыми, критичность в оценке общей ситуации в стране с правами человека. Неадекватно школьники оценивают и свои знания по данному вопросу, что можно видеть из результатов этого же исследования. Видимо, несколько переоценивают они и свои возможности в защите своих прав в случае их нарушения, не имея достаточно ни позитивного, ни негативного опыта.

Ответы на вопросы о субъективной оценке своих знаний о правах человека не соответствуют ответам, в которых потребовалось актуализировать это знание. Многие вообще не смогли это сделать. Это факт еще раз подтверждает одну из характеристик обыденного сознания человека — его противоречивость и амбивалентность. Она проявляется и в других ответах школьников: с одной стороны, профессиональные источники (юристы, адвокаты, профессиональная литература) являются для них важнейшими источниками информации о правах человека, с другой стороны, доступность юридической помощи, увеличение эффективности судебной защиты признаются практически незначимыми для защиты прав человека.

Важным представляется тот факт, что для школьников одними из важнейших прав и свобод человека являются право на жизнь, свободу, свободу мысли, слова и совести. Такой акцент на естественных правах человека позволяет предположить такое начало формирования правосознания школьников, которое является аналогичным исторической линии развития представлений о различных поколениях прав человека, и которое может в итоге привести к развитому правосознанию и достаточно развернутым представлениям о данном феномене.

ЛИТЕРАТУРА

1. Иванова Е.Ф. Представления женщин о своих правах — Женщина. Гендер. Культура. — Москва, 1999. — с.236–248.
2. Иванова Е.Ф. Психологические аспекты политических прав человека — Социально-

психологические факторы политического поведения электората. — Харьков, 1999. — с.69–78.

3. Михайловская И.Б., Кузьминский Е.Ф., Мазев Ю.Н. Права человека и социально-политические процессы в посткоммунистической России. — Москва, 1997.
4. Права женщин в России: Исследование реальной практики их соблюдения и массового сознания. — Москва, 1998.

Поступила в редакцию 11.11.99 г.

В.Н.Калюжный

Человек в сомалийском пейзаже (опыт психологической паремиологии)

Один из эскизов наивной картины мира может быть получен на основе изучения пословичного фонда. Вместо формально-логического подхода рассматривается топологический подход, представляющий многообразие пословиц как пространство, имеющее неевклидову геометрию. Его важнейшим тематическим центром оказывается понятие «человек». От него протягиваются нити (радиусы) к самым разным объектам и смыслам: миру, природе, семье, обществу. Исследование проведено на примере сомалийских пословиц.

Человеческая мысль способна воплощаться в разнообразных формах: в краткой реплике и пространном романе, анекдоте и эпитафии, максиме и трактате. Продуктом коллективного разума выступает пословица. С первого взгляда множество пословиц беспорядочно (поражает тематическим разнообразием) и противоречиво (нередко встречаются противоположные суждения). Но в то же время оно достаточно компактно, связано: одни темы плавно переходят в другие; «наивное» сознание как бы размышляет, переходя от одной сентенции к другой. В некоторых случаях мысль топчется на месте, будто пытается найти наилучшую формулировку. Можно предположить, что в местах подобных сгущений пробивается коллективное бессознательное.

Хаотичность proverbialного многообразия заставляет стремиться к его систематизации. Так, Г.Л. Пермяковым [1] была создана универсальная логико-семиотическая классификация пословиц, сортирующая паремии по клеткам прямоугольной таблицы, определяемым их тематической характеристикой и формообразующим типом. Выделено около сотни тематических групп, например:

ВЕЩЬ – ПРИЗНАК, СЫТЫЙ – ГОЛОДНЫЙ, АКЦИЯ – РЕАКЦИЯ... Единственная пара, включающая основной объект нашего исследования, имеет вид ЧЕЛОВЕК – ДЕЛО (ЕГО) и оказывается явно второстепенной по сравнению с другими. Оппозиции ЧЕЛОВЕК – МИР, ЧЕЛОВЕК – ОБЩЕСТВО вообще не рассматривались. Тем самым, предложенную классификацию невозможно использовать для воссоздания образа человека, рисуемого пословичной мудростью. Не отказываясь от идеи структурирования паремиологической массы, мы используем иной подход.

Наличие на множестве высказываний отношения близости (синонимии) позволяет рассматривать систему пословиц как некоторую пространственную структуру (концепция провербального пространства Ю.И. Левина). Однако геометрию этого пространства нельзя считать евклидовой. Исчезает возможность использовать такие естественные образы как круг, сфера (с однозначно определенными центром и границей). Что касается «пословичного» пространства, то можно констатировать наличие в нем целого ряда смысловых и тематических центров, вокруг которых концентрируется основная масса суждений. На периферии оказываются изолированные сентенции. Основными узлами паремиологического пространства на наш взгляд является: *человек, общество, мир*. Система суждений по соответствующему вопросу представляет соответственно наивную антропологию (психологию), социологию, гносеологию. В базовой триаде *человек–общество–мир* центр тяжести находится в первой вершине.

Мы сделаем попытку рассмотреть многообразие сомалийских пословиц [2], взяв за точку отсчета понятие *человека*. Это значит, что в каждом суждении мы будем выделять топик *человека*, игнорируя иные темы. Другими словами, каждое высказывание мы будем трансформировать в *человеческий* код. С этих позиций, например, русская пословица «Сколько волка не корми, он все равно в лес смотрит»¹ должна восприниматься как суждение о человеческой неблагодарности.

Трудно рассчитывать, что удастся выделить психологический пласт в чистом виде. В нем наверняка окажутся философские, социологические и другие примеси. Ведь народный дух творил, не задумываясь о том, что его создания будут пытаться подвести под те или иные рубрики. Не следует ожидать и того, что массив пословиц, посвященный частной теме – *человеку*, – будет более однородным. Сосредоточившись на этом сегменте паремиологического пространства, мы снова вынуждены выделять в нем узловые точки. Их

естественно маркировать психологическими концептами.

В принципе описание лингвистического материала должно вестись на некотором метаязыке (в данном случае – с психологическим акцентом). Мы, однако, не ставим задачи четкой стратификации пословичного фонда. Скорее наше движение по паремиологическому ландшафту будет напоминать перемещение в ассоциативной сети. За переходом от одной пословицы к другой можно усмотреть работу «наивной» логики, механизмов обыденного мышления. В этом плане представляется допустимым использование естественного языка.

Определенную надежду на успех нашего предприятия дает понимание того, что сущность человека скрыть невозможно: **Каков ты есть, таким ты себя и покажешь** (781)².

Упрощает изучение *человека* и то, что его природа постоянна: **Если знаешь человека, хоть укрой его (одеялом), хоть раскрой – он все равно такой же** (703), **С чем родился от того не избавишься** (865). В первую очередь это относится к индивидуальным особенностям личности: **Характер (человека) сложился до уговоров** (891), **Уши верблюда и характер человека не меняются** (491). Но это касается не только человека как целого, но и различных его характеристик (проявлений): **Ум (человека) и уши верблюда: как уродились – так ни с места** (500). Неизменны и человеческие обыкновения: **Зверь не пройдет мимо сырого (мяса), а человек не бросит своей привычки** (401), **Отрубили руку, привыкшую хватать [воровать] – культа дергается** [тоже пытается что-либо ухватить] (104).

При инвариантности индивидуума поражает, сколь настойчива народная мудрость в утверждении разнообразия человеческой массы: **Ночью все хищники одинаковы, а днем разные** (45). Дивергенция людей предполагается изначально: **Мужчины еще в ночь зачатия расходятся (в разные стороны)** (831).

Люди по-разному говорят: **Речь каждого человека звучит по-своему, дым каждого дерева по-своему пахнет** (819). Отличаются друг от друга системой ценностей: **Что одним убыток, то другим – выгода** (820), реакцией: **Что одному смех, то другому – смерть** (286), **Что одному смерть, то другому лекарство** (354), **Один примет решение – спасется, другой примет решение – пропадет** (768), поведением: **Чем один гордится, того стыдится другой** (783), восприятием: **Что одному прямо, то другому – горбато** (355), **Мишень для стрельбы из лука и стоящую перед ним задачу каждый видит по-своему** (617).

¹ Пословицы мы будем выделять полужирным шрифтом, опуская далее кавычки.

² В скобках стоят номера пословиц из собрания [2].

Приведенные утверждения о дифференциации индивидуумов трансформируются в констатацию различия мнений: Одна сторона дела величиной с хусул, а другая – с тано (85 Прил). Установки могут стать диаметрально противоположными: Человек, ходящий на голове, и человек, ходящий на ногах, друг другу удивляются (255). Своя позиция предпочтительней чужой: Каждый обогнал своего соперника (969). Собственная точка зрения может оказаться субъективной: Сидящему (на земле) человеку ясно, как надо скакать на лошади (247), Когда над старухой идет дождь, она думает, что зеленеет все вокруг (138).

Многообразие индивидов сказывается в разнообразии их оценок.

Среди персонажей человеческой комедии нередко встречаются антигерои: Тот, кому поручили отбить у (воров) верблюдов, сам их угнал (122), Безгрешен только Аллах (657). Избавиться от собственных недостатков практически невозможно: Сколько рукой не тряси, большой палец не отвалится (96), Пропавший не слышит ничего, кроме зова смерти (674). Зато человек силен в самооправдании: Я ем не падаль, а суп из падали (24).

Скверный характер человека бросается в глаза: С таким норовом ты можешь остаться без миски еды (987). Паремнологическое сознание фиксирует значительное число его негативных качеств. Жадность: Что человеку дашь, то назад не получишь (920), Самому себе воды не жалко (285). Эгоизм: Сгоревший дом о других домах не заботится (230). Лицемерие: (Твой) отговорки в нашей изгороди застряли (990). Лживость: Сомалец может соврать, но вранье никогда не станет пословицей (870), Говори другому, что в городе плохо, но сам города не покидай (655). Болтливость: Я-то тебя не выдам – смотри, чтобы твой собственный рот не выдал тебя (390). Хвастовство: Кто путешествовал только раз, и кто в набеге был только раз, тот больше всех об этом говорит (664). Самодовольство: По лицу [букв.: по шее] каждого человека видно, что он считает себя хорошим (772). Глупость: До Аддура звяканье еще не дошло (86 Прил), Бьют не дурь, а ее хозяина (821). Сплетничество: Люди жуют сплетни, как скот палые листья (457). Беспринципность: Кто отказывается от своих слов, тот откажется и от своих детей (784). Циничность: Бестыжий все равно, что осел. (697). Наглость: Крикливый без еды не останется (817). Жестокость: Кто безжалостен, того бог не жалеет (925). Трусость: О, трус, победа была рядом с тобой (но ты упустил ее) (518). Нерешительность: Пастух уже решил, в каком месте он палку обрежет, а у тебя спрашивает (совета) (10). Отличается человек и де-

виантным поведением: Рассердившись на крокодила, бьет воду в реке (984).

Но человек выступает носителем и положительных качеств. Ему свойственны гордость: У каждого (человека) есть гордость (745), достоинство: Не ешь падаль, даже если (очень) голоден (343), скромность: Кто скромнен, тот не хвастлив (612), стыдливость: Во время засухи детей блевать на улицу не выводят (168), смелость: Храбрый человек в дереве не сидит (536), щедрость: Щедрый в ад не попадет (857), ум: От умного человека в лесу не спрячешься (262), правдивость: Аллах любит тебя за правду (847), трудолюбие: Богатство мужчины в его труде (964). Человек рационален: Если уж кочевник спустился к морю, то не для того, чтобы шутки шутить (202). Его совершенствованию нет предела: На всякого хорошего человека есть еще лучший (728).

Противостояние добрых и злых людей, к сожалению, заканчивается в пользу последних: В огне, который зажигает грешник, сгорает праведник (58).

Насколько сложна внутренняя структура личности? В пользу одномерности сомалийского человека говорят наблюдения: В одной груди две (разные) вещи не помещаются (631), Нельзя и бояться термитника, и укрываться за ним от ветра (74). Но диалектика его души подтверждается большим числом свидетельств. Она проявляется на разных уровнях. Стремлений: И жирное люблю, и то, что на кости (19 Прил), И жирное люблю, и печенку (36). Мук совести: Сказать, что скот угнали Эбраны, нельзя, но и воров покрывать тоже нельзя (442). Противоречий между желаемым и действительным: Можно ли и хего грызть, и зубы не поломать? (319).

Психофизическая природа человека осознается наивным сознанием: У одного седеет голова, у другого – разум (750). Разделение на душу (сердце) и тело предполагается народной мудростью. Самостоятельной душевной инстанцией предстает ум: Ум человека подобен кончику шила [т.е. бывает и острый, и тупой] (652).

Плотское менее ценно, чем духовное: Пусть лучше болит нога, чем душа (61), Где рост, там ума не ищи (493). Зато оно может быть сильнее: У кого сила, у того и право (809), Против сильного человека и бисин [молитва] не поможет (422), Суд криком выигрывают (292). Но встречается и противоположная ситуация: Когда ждут (прихода) врага, совет просят не у труса и не у храбреца, а у того, кто мудр (650). Оба начала в одном человеке могут быть рассогласованы: Когда была сила, ума не было, а теперь ум есть, да силы нет (665), Задор берет, да ноги не держат (629).

Связь между физическим и душевным неоднозначна. Встречается прямая зависимость: **Что на душе, то и на лице на виске** (901). Но бывает и противное, когда внутреннее состояние одного недоступно восприятию другого: **Ум гало и глаза муравьев не разглядеть** (435). Внутреннее укоренено во внешнем: **Я его не разрезал, а в груди у него сию знаю, что у него на сердце** (980).

Эманацией человеческого, слишком человеческого является *душа*. Она достаточно своевольна: **Если душа куда-нибудь захочет (пойти) – ее не удержишь** (630), **Сердце тебе не родич** (895). Как автономное образование, душа не так уж совершенна: **Душа человека слаба склонна к ошибкам и заблуждениям** (813), **Душа (человека) не крепко держится** (690).

«Традиционный» сомалиец, похоже, не знает высоких чувств. *Дружба* воспринимается им как форма сотрудничества: **Если мясо постное, но им угостил тебя друг, то оно по вкусу ничуть не хуже жирного** (254). Вместе с тем *друг* может представлять опасность: **Один раз друг поможет тебе найти пастбище, другой раз – еду, а в третий раз – смерть** (854), **Друг может выручить, может и погубить** (852), **О Аллах, спаси меня от друзей, а от врагов я и сам спасусь** (592).

Проявлений рыцарской любви на африканском роге не сыщешь. Возвышенное чувство распространяется как на людей, так и на животных: **Если любишь хозяина, люби и его собаку** (693). Типичный объект любви – подрастающее поколение: **Не родители делят детей не любимых и нелюбимых, а сами дети** (342). Для пословичной мудрости как будто важнее любовь со знаком минус: **Попрошаек и больных одинаково не любят** (404).

Вот едва ли не единственное лирическое высказывание о женщине: **Без жены – без души** (683). Отношение к жене лежит в прагматической плоскости: **У кого нет жены, тот не отдыхает от работы** (708). Но в еще большей степени представительницы прекрасного пола несут опасность: **Никогда не знаешь, чего ждать от женщины и от хмурого неба** (450). С какой стороны от тебя женщина, с той стороны и огонь (953).

Наиболее острое переживание сомалийца – чувство обиды: **Седуют от обиды и вечернего солнца** (446), **Суковатая палка и старая обида ломают ребра** (888), **Тестю прощают присвоенную верблюдицу, но не прощают (обидных) слов, сказанных на людях** (79 Прил), **Если обидевшие глаза плачут, то каково обиженным?** (601), **(Обиду) забывает не обиженный, а обидчик** (645). Но опасным может стать и обиженный: **От того, кто затаил на тебя обиду, не спасешься** (722). Непереносимы и оскорбления:

Унижение – наполовину ад (433). Тем не менее, сильно переживать не стоит: **У того, кто дуется ночью, только зря губы болят** (377), **О, человек, обидевшейся на город, кто знает о тебе (в городе)?**

Аффективность оценивается отрицательно: **Кто злится, тот проигрывает** (721), **У ревнивого ума нет** (668), **У того, кто сердится на жену, только зря голова болит** (245). Заметим, что первая оценка является утилитарной, а вторая – интеллектуальной, третья – смешанной. Те же мысли выражаются и в форме императивов: **О том, что пропало, горевать не следует** (916), **О том, чего нельзя получить, тужить не следует** (929).

Попытка коснуться темы *человека* заставляет затрагивать и массу других вопросов. Мы видим, как от этого концепта протягиваются нити (радиусы) к самым разным объектам и смыслам: миру, природе, семье, обществу. Практически любой атрибут (свойство, проявление) героя нашего романа становится предметом провербальной рефлексии. *Человеческая* проблематика представляет собой ядро паремииологического универсума.

Таким образом, европейская (средиземноморская) мудрость – **человек есть мера всех вещей** – остается справедливой и на просторах саванн и джунглей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Г.Л. Пермяков. Пословицы и поговорки народов востока. Систематизированное собрание изречений двухсот народов. М., 1979.
2. Сомалийские пословицы и поговорки. Составление, перевод, предисловие и примечания Г.Л. Капчица. М., 1983.

Поступила в редакцию 12.11.99 г.

В.Г. Касьянова

Психолого-методичний вплив побудови мовного курсу на засвоєння іноземної мови

В статье проанализированы особенности психических процессов, ответственных за развитие навыков речи на иностранном языке.

Забезпечення вивчаючого іноземну мову актуальним та дуже чітко і коректно сконструйованим матеріалом – це найважливіша умова кінцевого результату. У технічних вузах ставиться за мету вміняти студентами розуміти та говорити фаховою мовою після закінчення курсу вивчення іноземною мовою. Але мова у немовних вузах вивчається в умовах обмеженої кількості учбово-

го часу, в стислі строки та, за винятком, при достатньо низкому початковому рівні володіння мовою. Отже, за такими умовами навчити усій мовній системі неможливо, а навчити «мікромові» можливо тільки тоді, коли вона вживається як засіб здійснення деякої іншої мети. Науковому спілкуванню треба вчити тільки на аутентичних текстах. Для оптимізації навчання професійно-спрямованому мовленню треба здійснювати постійний психолого-педагогічний вплив певним чином побудовану систему. Ця система повинна враховувати психологічну модель обробки інформації, яка, з одного боку, надає можливості зрозуміти функції пам'яті людини, а, з другого боку, проникнути до процесів, які сприяють вивчанню. Принципи циклічності та повторення, слухового випередження, заучування, розподіленого у часі, взаємододатку, усвідомлених та автоматизованих дій, мовленнєво-мислительної активності та мотивація, очікування успіху – це той базис, на якому будується система. Найкращою надстройкою на вищенаведений базис може бути спецкурс за фахом студентів, викладений іноземною мовою, що вивчається. В поданні спецпредмету вже вбудовані принципи цілісності та ієрархічності, повторення та циклічності. Треба ще надати принцип динамічного стереотипу і буде сформована система, у якій усі частини, усі завдання взаємозв'язані як вузли одного механізму, коли вилучення одного з них веде до припинення функціонування усього цілого. При вживанні цієї системи не залишається простору для її довільного використання. Маючи на меті таку побудову спецкурсу іноземною мовою, викладач у кожному розділі розробляє різні, але тільки стандартизовані, алгоритмізовані та комунікативно-орієнтовані вправи, спрямовані на обробку усіх необхідних кліше та визначення за фахом, мовленнєвого та мовного матеріалу. Обов'язково надавати наприкінці навчальних посібників словники термінів та словосполучень, застосовувати моделі, схеми за фахом, систематизуючі таблиці за мовою, що сприяє засвоєнню системи і структури мови та змісту спецпредмету іноземною мовою. Не треба використовувати тексти, бажано їх перебудовувати у зразки усного мовлення – діалоги за темою з напрямком актуалізації певних змістових та мовленнєвих явищ. Співвідношення тренувальних завдань (за зразком та інструкцією), що направлені на розвиток граматичних навичок та творчих завдань (конструктивних та реконструктивних), що направлені на розвиток комунікативних навичок студентів, залежить від рівня групи, що вивчається.

Збудована модель спецкурсу іноземною мовою має принципи як логічних так і психологічних моделей. До перших відносяться системні елементарні операції, однакових у кожному

розділі, послідовність проходження яких забезпечує здійснення дій. До других відносяться змінювання цих дій із обумовлених на необумовлені.

Однотипова послідовність дій у кожному розділі встановлює мовнорефлекторний зв'язок. Комплекси подразників для студента у даній системі являють собою фрази, визначення за фахом. Мозок людини працює за певною системою і ці «словникові ланцюги» фіксуються мозком у вигляді мовних стереотипів.

При створенню динамічному стереотипу студент постійно зустрічається з комплексом подразників, що синтезує їх в єдиний подразник. Внутрішні зв'язки між подразниками забезпечують те, що перший член ланцюга умовних подразників викликає другий, другий готує третій і т.і., а всі вони обумовлюють останній. Ця система побудови навчальних посібників бере до уваги фактор дистантності навчання: дуже часто іноземна мова вивчається у вузах тільки дві години на тиждень. Тому, щоб встановити часовий зв'язок, необхідно пам'ятати, що він встановлюється швидше, якщо в мозок надходять нервові імпульси однієї і тієї ж якості, то нейрони стають вибірковими, у відношенні якраз цих імпульсів. Після припинення подразнення активність нейронів залишається деякий час підвищеною, вони як би виявляють готовність зв'язку, який намітився, «пропустити» подразник, якщо він надійде достатньо швидко після попереднього.

Отже, з одного боку, мислення динамічно по своєму походженню і має ряд механізмів: вибору, комбінування, реконструкції, конструювання, упередження, дискурсивності. А, з другого боку, динаміка надання змісту допомагає розбудити ці механізми. При побудові курсу було враховано той факт, що у мовленні завжди мають місце елементи репродукції, його можна поділити на «готове» (автоматизоване) та нове (Збудоване у момент мовлення). Репродукція готових блоків у англійській діалогічній мові складає 25%.

При розробці навчальної комунікативної системи аналіз динаміки надходження та відтворювання мовного матеріалу посереднім чином відображує особливості тих психічних процесів, котрі є відповідальними за розвиток навичок породжування іномовного мовлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 251 с.
2. Ширяев Д.А. Психологические механизмы вероятностного прогнозирования. – Рига: Зинатне, 1986. – 141 с. +
3. Omaggio A. Teaching Language in Context. – Boston: Heinle and Heinle, 1986.

Поступила в редакцію 18.11.99 г.

Е.А. Киселева

Психологическая проницательность как профессионально важное свойство преподавателя

Аналізується зміст поняття психологічної проникливості, рівневий характер її структури. Досліджено якісний рівень проникливості у піддослідних різних за віком груп. Виявлено, що досвід відіграє як позитивну, так і негативну роль у сприйманні іншої людини.

В данной статье излагаются некоторые результаты исследования психологической проницательности как профессионально важного свойства личности представителей социально-экономических профессий, в частности руководителей организаций, преподавателей высших учебных заведений, учителей, психологов.

Одним из ответственных моментов в деятельности специалистов названных профессий является создание адекватного представления о другом человеке. Сложность данной деятельности заключается не только в оценке уровня знаний учащихся, студентов, сколько в оценивании их личностных свойств, особенностей поведения. Именно это обстоятельство порой становится причиной психодиагностических ошибок. В свою очередь они могут быть связаны не только с содержанием психодиагностических знаний преподавателя (а иногда и их дефицитом), так и с индивидуально-типическими особенностями личности, с его профессиональными свойствами, важнейшим из которых в данном контексте является психологическая проницательность.

Под психологической проницательностью мы понимаем устойчивое свойство индивидуальности, проявляющееся в умении глубоко проникать во внутренний психологический мир другого человека, адекватно понимать и интерпретировать как непосредственное поведение людей, так и дистальные характеристики (жесты, мимика, пантомимика), которые являются индикаторами их желаний, эмоциональных состояний, потребностей). Психологическую проницательность мы рассматриваем как сложное, интегральное, многоуровневое свойство личности.

В определении психологической проницательности и ее структуры мы опирались на континуально-иерархическую структуру личности, предложенную О.П. Санниковой, состоящую из трех уровней: формально-динамического, содержательно-личностного и социально-императивного, а также пограничных зон между ними. Принцип континуальности в структуре личности позволяет при анализе отдельных черт четко структурировать их показатели, при этом рассматривая

каждую черту как единое целостное образование, по-разному представленное на различных уровнях структуры личности и по-разному проявляющееся в деятельности (Санникова, 1993).

В контексте континуального подхода в структуре психологической проницательности мы выделяем:

а) динамический уровень (процессуальная сторона проницательности, т.е. особенности ее возникновения и протекания);

б) качественный (характеристики качественного уровня, отражающие психологическую сущность проницательности);

в) содержательно-личностный уровень (психологическое содержание проницательности, т.е. те ее аспекты, с помощью которых возникает избирательное восприятие определенных сторон человеческой психики, определенных свойств личности, таких как потребность, переживание, нравственные качества, мотивы и т.д.).

В настоящей работе анализируются результаты исследования тех характеристик психологической проницательности, которые относятся к ее качественному уровню. В структуру психологической проницательности на рассматриваемом уровне мы включаем восемь показателей, каждый из которых представляет собой биполярный континуум, один полюс которого характеризуется максимальной степенью выраженности данного качества, другой — минимальной. К ним относятся: психологическая зоркость, интуиция, направленность на понимание другого, склонность к психологической интерпретации, самостоятельность суждений, беспристрастность, целостность и гибкость образа. Ниже излагаются результаты исследования психологической проницательности. Контингент испытуемых был представлен двумя группами: группой педагогов, имеющих определенный стаж профессиональной деятельности и опыта, и группой студентов I и II курсов Южно-Украинского государственного педагогического университета им. Ушинского.

Диагностика выделенных нами показателей психологической проницательности осуществлялась на основе комплекса взаимодополняющих методик. В качестве основной методики мы использовали оригинальный (авторский) самооценочный опросник психологической проницательности. Для более полного анализа изучаемого нами свойства мы применяли ряд других методик, позволивших получить объективную оценку отдельных качеств психологической проницательности, основанную на получении данных другими способами (судейских оценок, изучения продуктов деятельности), в число которых входили модифицированная методика Дембо-Рубинштейн «Размещение на шкале» (судейский вариант) и методика отчетов-описаний «Портреты» и «Сочинения».

Эмпирическое исследование основывалось на двух подходах к анализу полученных результатов: количественном и качественном. Количественный анализ позволил установить основные закономерности в соотношении исследуемых показателей психологической проницательности. Качественный анализ результатов двух выборок дал возможность не только выявить специфику психологической проницательности в каждой группе отдельно, но сравнивать их между собой.

Достоверность различий между одноименными показателями двух выборок определялось с помощью Х-критерия ван-дер-Вардена. Ниже будет анализироваться только те показатели психологической проницательности, которые получили значимые различия по рассматриваемому критерию. В число таких показателей вошли: психологическая зоркость, интуиция, направленность на понимание другого человека, склонность к психологической интерпретации, беспристрастность суждений.

Помимо общих закономерностей мы получили возможность выявить индивидуальные особенности психологической проницательности, на коррекцию которых была направлена наша программа.

Итак, успешных преподавателей и педагогов отличает интерес к внутреннему миру другого человека, выражающийся в стремлении проанализировать и понять его психологические состояния, переживания, особенности характера, причины и мотивы поступков.

Оценивание такими преподавателями личности студентов, их поведения и учебной деятельности отличается четкостью, легкостью, точностью, быстротой и адекватностью возникновения образа другого человека. Очевидно стремление преподавателей быть беспристрастными, непредвзятыми, терпимыми в своих суждениях. Их представления о другом человеке опираются на логические умозаключения, психологическую интерпретацию полученной информации.

Испытуемых-студентов, не имеющих опыта профессионального общения и практической работы, характеризуют отсутствие направленности на понимание другого, неадекватность восприятия, поверхностность суждений о нем, неточность в описании психологического портрета, субъективность в оценке черт личности другого человека, предубежденность в оценивании его поступков. При этом образ другого человека зависит от личного и эмоционального отношения к нему оценивающего. Создание психологического портрета преимущественно опирается на интуицию, чувственное познание, а не логическое обоснование причин поведения, реакций и поступков оцениваемых людей.

В тоже время оказалось, что студенты, в отличие от преподавателей, меньше подвержены

влиянию стереотипов, шаблонов при оценке других людей. Данный факт свидетельствует о том, что опыт может играть как положительную, так и отрицательную роль при восприятии другого человека.

Мы рассмотрели в основном общие характеристики психологической проницательности успешных преподавателей, с одной стороны, и студентов — с другой. Полученные результаты позволяют нам судить не только о специфике психологической проницательности у разных групп испытуемых, изучить различия между ними, но и дают основания утверждать, что психологическая проницательность, ее отдельные показатели, качественно-количественное их сочетание подлежат коррекции в контексте требований профессиональной деятельности.

Разработка программы, направленной на развитие психологической проницательности и показателей ее составляющих является дальнейшей задачей нашего исследования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бодалев А.А. Личность и общение. М., 1983, 273 с.
2. Зазыкин В.Г. Основы психологической проницательности. — М., 1997. — 88с.
3. Киселева Е.А. Об одном из методов диагностики социально-перцептивных качеств личности // Социальные аспекты психического здоровья детей и подростков: Матер. междунар. конгресса — Одесса, 1994. — С. 152.
4. Санникова О.П. Структурные элементы процесса диагностирования в науке и практике // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність: Матер. конф. — Київ, 1993. — С. 43-50.
5. Sannikova O.P. Kiselyova E.A. Individual differences of operators in advanced manufacturing // International Ergonomics Association 13th Triennial Congress. — Finland, 1997/ - № 922.

Поступила в редакцию 13.10.99 г.

Н.Ю. Корольова

Взаємозв'язок рівня агресивності та психологічного статусу гравців у командних видах спорту (регбі)

Работа посвящена изучению психологического статуса и его связи с агрессивностью у спортсменов командного вида спорта, в котором разрешается непосредственный физический кон-

такт (на матеріалі регбійних команд I і вищої ліги)

Данные психологического исследования могут служить тренерам для более эффективной работы со спортсменами, а также для оптимизации межличностных отношений, повышения эффективности тренировок и результативности выступлений.

Сьогодні в психології спорту існує матеріал, який розкриває фактори формування психологічного статусу спортсменів. «Статус індивіда в групі – це реальна соціально-психологічна характеристика його положення в системі внутрішньогрупових відношень, ступень справжньої авторитетності для інших учасників» [7].

«Статус – це єдність об'єктивно притаманих індивіду характеристик, які визначають його положення в групі, та суб'єктивно сприймаються іншими членами групи» [1].

Аналіз літератури з практики спорту показує, що серед багатьох детермінант психологічного статусу досить важливу роль грають особисті властивості [2,3,7,10].

На формування статусу визначний вплив справляють здібності спортсмена до емпатії та персоніфікації.

Традиційно емпатію визначають як здібність приєднуватися до світу переживання іншого, до його емоційного життя [2].

Схильність до ризику, відсутність боязливості при великій відповідальності, іноді ризик у безнадійній ситуації – все це впливає на формування високого статусу в команді [3].

Велика кількість детермінант психологічного статусу залежить від виду спортивної діяльності. Спортсмени – лідери розглядаються як члени групи, яким належить цінносний потенціал, який забезпечує головне місце в групі. Цінності відносяться до індивідуальних властивостей особистості, одночасно з вмінням і досвідом, які реалізуються у рішенні групових задач [7].

Існують декілька спортивних класифікацій видів спорту [11]. Спортивні психологи запропонували свою класифікацію, яка засновується на психологічних особливостях, які притаманні тій чи іншій спортивній діяльності. Її класифікують і по ступеню агресивності, яка допускається в межах існуючих правил [6].

Ліки агресії в спорті різноманітні, всі її прояви знайшли відображення в науково-дослідницькій літературі з цієї проблеми [6,8,12,13,14].

Є багато видів спорту, у яких заохочується, допускається фізична агресивність, але агресивність і її зв'язок з психологічним статусом менш вивчено, особливо у видах спорту, які пов'язані з проявами фізичної агресії, насамперед в регбі.

Регбі – гра колективна, яка вимагає узгодженості в діях усіх гравців команди, але кожний з них вкладає свій індивідуальний внесок, який допомагає команді загалом вибороти перемогу над суперником. В цьому виді спорту, з одного боку, правилами змагань забезпечується безпека спортсменів, а з другого – заохочується безпосередній фізичний контакт. Від учасників гри вимагається проява фізичної агресивності суворо в межі правил, вона допускається тільки у тактичних цілях.

Актуальність проблеми пов'язана з тим, що вивчаючи детермінанти формування психологічного статусу гравців в команді регбістів можливо більш цілеспрямовано вживати соціально-психологічні фактори для збільшення групової взаємодії в сучасному спорті.

Наше дослідження здійснювалося у командах регбістів м.Харкова. Були обрані команди різного рівня майстерності (1 ліги «Донець-УПА» та вищої ліги – «Титани»). 1 ліга – студентська команда, яка складається з гравців віком від 18 до 23 років. Вища ліга – освідчена команда майстрів спорту, вік гравців від 20 до 40 років.

Мета дослідження – виявити взаємозв'язок психологічного статусу та необхідного для цього виду спорту рівня агресивності у членів команд.

Гіпотеза дослідження. У своєму дослідженні ми виходили з припущення, що розподіл психологічних статусів гравців команд у таких видах спорту, як регбі, які вимагають відкритих проявів агресії до суперника у командній боротьбі, залежить від рівня агресивності, як риси особистості.

На підставі висунутої гіпотези були сформульовані завдання дослідження:

Провести дослідження статусної структури команд різних ліг.

Дослідження особистостей гравців цих команд.

Встановити взаємозв'язок між положенням гравця в команді та його індивідуальними рисами.

Шкала оцінки ступеню агресивності поведінки у спортсменів

Ступень	Заохочуєма Пряма Агресивність	Обмежена агресивність	Непряма агресивність	Агресивність, яка спрямована проти об'єктів	Агресивність не досліджується
Приклади	Бокс,футбол /американський/ регбі	Баскетбол, футбол /європейський/	Гандбол теніс	Гольф, вправи на снарядах	Фігурне ковзання, вільні вправи

Для проведення цього дослідження нами вживалися наступні методики: метод соціометрії [5], стандартизований самозвіт «Баса-Даркі» [5], проєктивні методики «Розенцвейга» [4], та «Тест руки» [4], для обробки отриманих даних ми використовували методи математичної статистики (підраховувався коефіцієнт кореляції Спірмена).

Дослідження групової диференціації в командах проводилось згідно методики соціометрії.

Розподіл виборів емоційних та інструментальних лідерів у командах розглядався як ієрархія позицій, які утворюють статусну структуру команд.

Так як у цьому спорті заохочуються, дозволяються прояви агресивності нами була з'ясована ступінь агресивності в кожній команді на підставі даних стандартизованого самозвіта «Баса-Даркі» (см. Табл. 1).

Аналіз середньогрупових показників з прояву видів агресії в обох командах допоміг виявити розрізнення. Результати проявів агресивності більш виражені у молодій команді «Донець-УПА».

Для подальшого виявлення агресивності та більш глибокого її дослідження вживалися проєктивні методики «Розенцвейга» та «Тест руки» [4].

Результати цих тестів допомогли виявити сім гравців, з кожної команди, у яких знижена соціальна адаптація до свого оточення (GCR).

У команді «Донець-УПА» вони мають екстрапунитивну спрямованість реакцій та високі показники Е. Екстрапунитивні реакції спрямовані на засудження зовнішньої причини фрустрації, великі показники Е підкреслюють прояви агресивності, тип реакцій «з фіксацією на самозахист». У цих же гравців зменшений коефіцієнт комунікативності – агресивності ($K < 1$).

У команді «Титани» у чотирьох з них екстрапунитивні реакції відповідей, тип реакції «з фіксацією на самозахист», інші мають тип реакції «з фіксацією на задоволення потреби».

Аналізуючи результати гравців двох команд, у яких знижений коефіцієнт соціальної адаптації до свого оточення, нами були встановлені спільні залежності показників. Екстрапунитивні реакції та великі показники Е – агресії, ведуть до зниження коефіцієнту комунікативності-агресивності ($K < 1$ «Тест руки»), та до зниження коефіцієнту групової конформності (по тесту Розенцвейга).

Для подальшого вивчення особистості гравців команд ми робили співвідношення результатів дослідження психологічного статусу та рівня агресивності. Дані по тесту «Баса-Даркі» були проанжировані та співвіднесені з рангами статусів з інструментального та емоційного лідерства.

Зв'язок між лідерством (інструментальним і емоційним) та рівнем агресії в кожній команді піддавався кореляційному аналізу (підраховувався коефіцієнт кореляції Спірмена).

Отримані результати (табл.2) свідчать про наявність зв'язку між інструментальним лідерством і фізичною агресивністю, отримане емпіричне значення коефіцієнту кореляції 0,64.

За таблицею «Критичних значень коефіцієнту кореляції Спірмена», кореляційний зв'язок між параметрами психологічним статусом та фізичною агресивністю є значущий для кількості шіснадцяти досліджуваних, при значенні 0,64.

Розглядаючи дані (табл.3) виявилось, що в старшій, досвідченій команді є зворотня залежність між лідерством та агресивністю. Кореляційний показник зв'язку інструментального лідерства та рівня фізичної агресивності дорівнює – 0,11, інструментального лідерства та загальної агресії – 0,13.

Висновки.

1. Результати соціометрії доводять про різні статусні структури при виборі інструментальних лідерів команд.

Статусна структура команди «Донець-УПА» складається: I категорія – лідери – 6,25%, II – ти, кому віддана перевага – 18,75%, III – зневажені –

Середньогрупові дані показників агресивності з тесту «Баса-Даркі» команди «Донець-УПА» та «Титани»

Таблиця 1.

№	Види реакцій	М	
		«Донець-УПА»	«Титани»
1.	Фізична агресія	81,2	80
2.	Непряма агресія	45	46,4
3.	Дратування	54,5	52,2
4.	Негативізм	70,6	65
5.	Образа	53,9	53,1
6.	Підозра	50,6	46,8
7.	Вербальна агресія	54,8	54,8
8.	Почуття провини	62,7	69,3
9.	Загальна агресія	63,6	60,6
10.	Ворожість до оточення	54,0	52

37,5%, IV – ізольовані – 37,5%.

Статусна структура команди «Титани» має відміни і складається: I категорія – лідери – 6,25%, II – ти, кому віддана перевага – 31,25%, III – зневажені – 31,25%, IV – ізольовані – 31,25%.

У молодій команді «Донець-УПА» сильніші гравці зв'язані з лідером взаємними зв'язками, а спортсмени з меншим рівнем спортивної майстерності обирають більш освідчених, інструментально результативних гравців. Ізольовані тягнуться до лідера та до тих, кому віддана перевага.

У команді вищої ліги «Титани» статус лідера та тим, кому віддана перевага отримали ветерани. Ця команда має різний віковий склад гравців. Гравці, які знаходяться в головному складі, мають неоднаковий вік, тому діадні взаємні зв'язки ветеранів чітко розділені за критеріями: досвідом гравців та кількістю років, які вони грають разом.

Виявлені лідери в обох командах мають статус інструментальних та абсолютних лідерів. Їх оцінюють як гарних гравців, на яких можна покластися в вирішальний момент гри.

Це дає змогу стверджувати, що диференціація і вибір лідерів спортивних команд обумовлена об'єктивними потребами в задоволенні яких зацікавлені члени команди, так як спортивна діяльність підкреслює першорядну роль інструментального лідера, який і є суб'єктом лідерських процесів.

2. Аналіз емпіричних даних середньогрупових проявів агресивності доводить, що в цілому показники агресивності в двох командах більше норми. Це зумовлено специфікою виду спорту, де від учасників вимагають прояви агресивності в тактичних цілях.

Але середньогрупові прояви агресивності в молодій команді «Донець-УПА» більш виявлені і складаються: з фізичної агресії – 81,2%, негативізму – 70,6%, вербальної агресії – 64,8%, загальної агресії – 63,6%, ворожості до оточення – 54%, показники коефіцієнту комунікативності-агресивності – 47%, процентні показники Е (за тестом Розенцвейга) – 51,9%.

Це дає змогу зробити висновок про тотальне проявлення агресивності в молодій команді, а у досвідченої старшої за віком команди вищої ліги «Титани» прояви агресивності більш диференційовані, вони стосуються безпосередньо спортивної діяльності. Ці дані були отримані в стандартизованих самозвітах та в проєктивних методиках.

3. Співвідношення результатів дослідження агресивності та психологічного статусу дає змогу стверджувати, що позиції членів команди «Донець-УПА» в її ранговій організації (по інструментальному лідерству) детерміновані ступенню прояву агресивності, як риси особистості.

Спортсмени, які висувуються на позицію лідера в обох командах мають різні рівні агресивності.

За показниками проєктивних методик лідер вищої ліги «Титани» має нормальні показники соціальної адаптації та коефіцієнту комунікативності-агресивності, ці показники знижені у лідера команди «Донець-УПА». Спільні показники виявлені в проявах типів реакцій, вони спрямовані на «розрішення потреби».

Ізольовані в обох командах теж мають різні рівні агресивності. Для ізольованих молодшої команди характерні низькі прояви агресивності, тому ця команда висуває на позицію лідера більш

Таблиця 2.

Кореляційний зв'язок (r_s) між лідерським статусом та проявами агресивності в команді «Донець-УПА»

Види агресії	Фізич. Агрес.	Дратування	Верб. агрес.	Загал. агрес.	Ворож. до оточ.	Негативіз.	Почуття провини
Інстр. лідерс.	0,64	0,19	0,12	0,48	0,17	0,16	- 0,2
Емоц. лідерс.	0,24	0,32	0,12	0,0007	0,003	0,03	0,07

Таблиця 3.

Кореляційний зв'язок (r_s) між лідерським статусом та проявами агресивності в команді «Титани»

Види агресії	Фізич. Агрес.	Дратування	Верб. агрес.	Загал. агрес.	Ворож. до оточ.	Негативіз.	Почуття провини
Інстр. лідерс.	- 0,11	0,15	- 0,25	- 0,13	0,03	0,16	- 0,05
Емоц.	- 0,04	0,05	0,01	- 0,0007	- 0,03	0,02	- 0,05

агресивних гравців. У команді вищої ліги «Титани» ізольовані мають високі прояви агресивності, значно вищі ніж у лідера. Це зумовлює відношення до них інших членів команди і впливає на їх статусні позиції.

Достовірність отриманої кореляції ($p \leq 0,05$) підтверджує правомірність припущення про зв'язок рівня вираженості фізичної агресивності та психологічного статусу, як прояв визнання з боку її членів значення внеску цієї особистості в виконання спільного спортивного завдання. Тобто успішність гри, в розумінні членів команди «Донець-УПІА» залежить від рівня фізичної агресивності її членів.

Отримані дані коефіцієнту кореляції між показниками інструментального лідерства та загальної агресивності свідчать про наявність тенденції залежності цих двох параметрів.

Це пов'язано з тим, що правилами гри вимагаються прояви фізичної агресивності, а не загальної високої агресії в цілому.

До аналізу викладення фактів треба додати ідею ціннісного обміну в лідерстві [7]. Як ми бачимо, статус прямо залежить від агресивності як особистої риси, яка релевантна актуальним цілям групи. Іншими словами, ця характерологічна риса представляє цінність при рішенні спортивних задач, і згідно прийнятій термінології (Р.Л. Кричевський, М.М. Рижак), її реалізація може кваліфікуватися як цінний внесок в життєдіяльність групи, яка обумовлює відповідний статус «вкладника».

Це підтверджує нашу гіпотезу, що розподіл психологічних статусів гравців команди у таких видах спорту, як регбі, які вимагають відкритих проявів агресії до суперника в командній боротьбі залежить від рівня агресивності, як риси особистості.

Зворотня залежність психологічного статусу і агресивності, яка виявилась у більш досвідчених, старшій команді вищої ліги «Титани», дає змогу зробити висновок про наявність більш складної факторної структури, що детермінує висування на позицію лідера.

Це виявляє психологічний профіль старшого колектива команди «Титани», характер їх внутрігрупових відношень, індивідуальних особливостей спортсменів, тривалості спільного перебування в команді, факторів досвіду та розвитку професійних якостей у спортивній діяльності.

Отримані дані вказують на більш складний опосередкований зв'язок між особистими якостями гравців та відношеннями до них у команді. Тобто у людей більш зрілого віку прояви агресії більш контрольовані та стосуються лише ситуацій гри, але не являються характерною рисою поведінки.

У цій команді можливості виявлення фізичної агресії більш диференційовані та можуть бути у

належному обсязі продемонстровані у грі, незалежно від відсутності таких проявів поза ситуацією гри.

Тому цінність гравця для команди визнається, в значній мірі, його професійними якостями, а не здатністю до проявів агресивності.

Отримані в дослідженні дані вказують на специфіку гравців більш високої професійної майстерності. Більш високий рівень гри команди в цілому на вищих ступенях спортивної майстерності, навіть якщо гра вимагає за правилами значних проявів агресивності, пов'язаний з більш контрольованими, диференційованими її проявами, які вже перестають бути характерною поведінкою в цілому.

Тому не зважаючи на те, що середньогрупові показники проявів фізичної агресивності не відрізняються значною мірою, у команді вищої ліги «Титани» лідерський статус не пов'язаний з рівнем фізичної агресивності як рисою особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г.М. Соціальна психологія.- М., МДУ, 1988.
2. Гаврилова Т.Т. Поняття емпатії в зарубіжній психології-«Питання психології», 1975, №2.
3. Джамгаров Т.Т., Румянцев В.І. Лідерство в спорті.- М., 1983.
4. Слисєв О.П. Конструктивна типологія та психодіагностика особистості. Практична психологія. Псков (Вид-во Псковського обласного інституту удосконалення вчителів), 1994.
5. Кращі психологічні тести (Пер. з англ. Дружиніною Є.І.) – Харків, 1994.
6. Кретті Брайент Дж. Психологія в сучасному спорті. Пер. з англ. Ханіна Ю.Л. – М.: «ФІС», 1978.
7. Кричевський Р.Л., Рижак М.М. Психологія керівництва і лідерства. М.: Вид-во Московського ун-ту, 1985.
8. Майерс Д. Соціальна психологія (Пер. з англ.) – СПб: Пітер, 1997.
9. Немов Р.С. Психологія, Т.1 – М.: Освіта «Владос», 1995.
10. Параносич В., Лазаревич Л. Психодинаміка спортивної групи – М.: «ФІС», 1997.
11. Платонов В.М. Підготовка кваліфікованих спортсменів. «ФІС». М., 1986.
12. Романін А., Романіна Є. «Теорія та практика фізичної культури», 1985, №7.
13. Холлічер Вальтер. Людина та агресія. М., Прогрес, 1975.
14. Юров І.А. Теорія і практика фізичної культури, 1981, №7.

Поступила в редакцію 21.10.99 г.

А.С. Кочарян, Н.А. Кочарян

Клиент-центрированная терапия: современное состояние и некоторые тенденции развития

Розглянуто негативні тенденції розвитку РСА – терапії. Автор аналізує сучасний стан РСА – терапії. Людино – центрований підхід знаходиться у кризовому стані.

Участие в международных акциях (форумах, workshop'ax, конференциях) человеко-центрированного подхода (РСА) фасилитировало те, во многом грустные, мысли, которые в несколько драматизированной форме мы представили в нижеприведенных тезисах. Это не взгляд людей извне РСА, а, напротив, тех, кому близок этот подход, кто работает в его рамках, кто разделяет его ценности.

1. Размытость концептуальных границ. Подход К.Роджерса является хорошей метафорой человека, и вряд ли его основополагающие понятия («самоактуализирующая тенденция», «полностью функционирующая личность»¹, эмпатия, безусловное позитивное отношение к клиенту и т.п.) имеют теоретический статус. Это те квазиконцептуальные образования, которые, скорее, нужно научиться чувствовать, переживать как некоторые экзистенции. Их понимание без переживания невозможно, как невозможно чисто технически обеспечить необходимые и достаточные условия терапевтического изменения клиента. Попытка придать основополагающим «понятиям» гуманистической психологии концептуальный статус приводит к определенным недоразумениям: они кажутся либо тривиальными, а потому пустыми (так, один уважаемый профессор в своем выступлении на украинско-американском семинаре по гуманистической психологии прямо заявил, что все эти понятия – являются лишь лозунгами), либо недостаточно проработанными (отсюда и теоретическая простота подхода – очень мало объяснительных переменных). Много чувств, переживаний, того, что можно обозначить как «личностное», и мало теории. «То, что клиент выносит из терапии – это опыт «быть любимым», – говорил К.Роджерс, анализируя работу с miss Mun. Границы РСА – терапии задаются очень уж метафорично и личностно. Возникает ситуация, когда под рубрикой «клиент-центрированной терапии»

осуществляются (уживаются) совершенно разные, а, порой взаимоисключающие стили и практики терапии. Критерий директивности – недирективности является достаточно внешним, определяющим лишь стиль поведения психотерапевта (жесткий, направляющий, улыбающийся, приветливый и т.п.). Чарльз Девоншир, директор центра кросс-культурной коммуникации в США, утверждал, что главное не стиль (директивный или недирективный) терапии, а качество контакта психотерапевта с клиентом. Теория, содержащая минимум объяснительных категорий, относящаяся к разряду линейных схем (концепция «если..., то...»), вряд ли может задать достаточно четкие рамки терапевтического подхода. Такая концептуальная размытость, с одной стороны, предотвращает клиширование и терапевтов, и терапии, а, с другой, – размывает видоспецифические границы терапии. На практике это означает, что нет ничего проще, чем назваться роджерсианским терапевтом (роджерсианцем), компрометируя сам подход. Особенно это актуально для стран СНГ, где закончить обучающие сертификационные 3-х – 4-х – летние программы РСА-терапии достаточно проблематично, и где каждый: желающий может быть (назваться) РСА-терапевтом и фасилитатором групп встреч без соответствующей подготовки.

2. Терапевтический эклектизм. Это совершенно нормальное явление для психотерапевтов, но создает ряд проблем для самой психотерапии. Сочетаются совершенно противоположные, несочетаемые подходы. Так, известный голландский клиент-центрированный терапевт J. Huizinga сочетает РСА-терапию с бихевиоральной. Думается, что такой эклектизм является показателем класса психотерапевта. Но каково место РСА-терапии в структуре такого комбинированного психотерапевтического процесса? Некоторые авторы прямо указывают, что РСА – терапию следует исповедовать в начале терапии для установления доверительного контакта, а затем применять другие психотерапевтические техники. При этом сама клиент-центрированная терапия сводится к достаточно банальным деонтологическим сентенциям: уважай, будь сердечным и т.п. РСА-терапия «в прикуску» размывает само ядро этой психотерапии. При таком понимании психотерапевт первоначально создает с клиентом РСА – контакт (личностный), а затем становится другим – техничным. В этом случае формируется система двойных связей с клиентом:

• «Нужно быть с клиентом и ничего с ним не делать» versus «Нужно произвести с клиентом саногенные действия»;

• «Не следует центрироваться на проблеме клиента» versus «Следует входить в проблему клиента»;

¹ В работе К. Роджерса «Взгляд на психотерапию. Становление личности» (М.: «Прогресс», «Универсум», 1994. – 480 с.) понятие «full function personality» было переведено как «полноценно функционирующая личность», что, на наш взгляд, неправомерно, так как К. Роджерс подчеркивал момент объема реализующихся личностных функций, а не давал оценку качества функционирования личности.

• «Нужно быть на полянах позади клиента» versus «Нужно направлять клиента, указывать ему дорогу» и т.п.

Ничего не делать с клиентом и трудно, и рискованно (и страшно), создает у психотерапевта чувство профессиональной неуверенности. Тем более, что в нашей ментальности за разговор (даже по душам) платить не привыкли. Вместе с тем РСА – терапия, как правило, является достаточно мягкой, щадящей, и в ней отсутствуют эксплицитные техники и выраженные внешние эффекты (к ним и не стремятся). *За что же платить?*

3. Безразличие к патогенезу и структуре расстройств. РСА – терапия не имеет списка показаний, т.е. перечня тех видов расстройств, при которых она эффективна. Оказывается, что ее используют при решении супружеских проблем, терапии сексуальных расстройств, пограничных состояний, и выраженной психопатологии. G. Stopeni Nasta на VI форуме РСА (Греция, 1995) рассматривала клиент – центрированную терапию транссексуализма. Если РСА-терапия является не техникой, а системой качественных отношений, то очевидно, что проблема показаний к данному виду терапии вообще не стоит: хорошие отношения полезны в любом случае и при любой патологии. Вместе с тем конкретная практика требует обсуждения пределов и возможностей клиент-центрированной терапии (J. Biancardi, M.I. Macmillan). Поражает легкость, с которой ряд известных РСА-терапевтов судит о сексуальных расстройствах, семейных проблемах, неврозах, транссексуализме и т.п. и берется за их терапию. Создается впечатление, что любые нарушения подвластны клиент-центрированной терапии, что не имеет значения клиническая форма расстройства, его структура и патогенетические механизмы. Важно лишь создать необходимые и достаточные условия терапевтического изменения клиента. Как результат, появилось немало учителей РСА-терапии, не имеющих регулярной психотерапевтической практики. Именно эта группа терапевтов отстаивает «чистоту» РСА-терапии. В таких условиях терапия вырождается, становится чем-то для себя существующим, сливается с нетерапевтической частью РСА (один из семинаров VI форума РСА носил название «Любовь, секс, деньги»). Само РСА имеет тенденцию превращения в парарелигиозное конфессиональное движение. Здесь уже нужны флаг и гимн. Альберте Сегрера, специалист из Мексики, прямо указывает на эту опасность в развитии РСА.

4. Слияние профессиональной клиент-центрированной терапии с РСА – движением. Объединение профессиональных РСА – терапевтов и тех, кому близки ценности РСА приводит к формированию особой РСА – культуры со своим сленгом, традициями, нормами коммуникации. По этому

поводу сложен не один анекдот, а общение членов сообщества с обязательными прикосновениями и поцелуями поначалу просто поражает. Рут Санфорд подчеркнула, что К.Роджерс всегда стремился к тому, чтобы люди были ближе, теплее друг к другу. Это своеобразное преломление мечты быть вместе в рамках отношений взаимотчужденности и изолированности. Эта ценность РСА близка нашей ментальности, взращенной на общинной соборности, и одним из генетических механизмов которой является слияние в «мы» как механизм психологической защиты. На данном этапе социокультурного развития у многих наших соотечественников существует проблема разрушения «мы» – связей и становления самодостаточного «Я». (культурная модель человека-локалатора трансформируется в модель человека-Робинзона). Безусловно, на уровне глубоких переживаний РСА обеспечивает баланс процессов социальной сепарации и интеграции. Вместе с тем, на конвенциональном уровне, на котором изголодавшиеся по общению и любви люди находят друг друга в группах встреч, преобладают процессы интеграции (слияния в «мы»). Все, кто был в таких коммунах и группах встреч, знают этот уникальный, ни с чем не сравнимый опыт быть вместе. Такой опыт может вырождаться в защитную форму безопасного бытия в «Мы», останавливая процессы сепарации «Я». В концепции К.Роджерса практически отсутствует вертикальное (духовное) измерение: ««Бог умер», религия больше не говорит с человеком в современном мире»². При этом «Я» стремится обрести свою истинность в межчеловеческих отношениях, в «Я-Ты» связях. Сердечность и уважение, безусловно, важны, но могут стать искусственной средой суррогатного общения, не знающей и не желающей знать реальность. На таком конвенциональном уровне РСА может быть даже опасно для культуры, являясь формой существования в обществе слабых индивидов: орально-зависимых, симбиотических, мазохистических и т.п. Теплота, сердечность и безусловное уважение таких коммун вряд ли могут рассматриваться как облигатные характеристики любого контакта. Во всяком случае распространение их на школы бизнеса не дало ожидаемых результатов. На наш взгляд, РСА, отстаивая общечеловеческие ценности, должен развиваться в конкретных профессиональных формах, а не как некоторое общечеловеческое движение не профессионалов.

5. Временные ограничения РСА-терапии. Нат Раскин в интервью на VI форуме РСА указал, что в США по страховке человек получает право на 11 (если мы не ошиблись) бесплатных сессий. Естественно, что это маловатый срок для РСА-

² П.Тилли и К.Роджерс : диалог //Моск. психотерап. журнал.-1994.№2.-с.143.

терапевтов. В наших странах подавляющая часть пациентов, воспитанных соматическими врачами, рассчитывает на традиционные 10 сеансов (10 уколов, 10 массажей, 10 ванн и т.п.). Сегодня актуальны краткосрочные формы терапии. Кроме того, любые психологизированные формы терапии требуют психологизированных клиентов, которых у нас в рамках общеполитической сети еще явно маловато. Поэтому психологизированная психотерапия хорошо идет на семинарах для психологов, но может оказаться экологически невалидной. В этом смысле нам нужен собственный культурно-специфичный вариант РСА.

Вышеописанная ситуация в РСА-движении позволяет ряду РСА-терапевтов говорить о кризисе РСА.

Важно цивилизованно интернализировать РСА, сделать его элементом культуры, развивающим своих граждан, а не формой параневротической культуры, собирающей под своим флагом слабых и беспомощных.

Поступила в редакцию 20.10.99 г.

О.О. Кочемировська

Сучасний стан вивчення проблеми насильства: огляд традиційних концепцій та результати психосемантичного дослідження

В статтю пропонується огляд теорій насильства і насильственного поведіння. Кратко представлені результати психосемантичного дослідження суб'єктивного переживання насильства польськими та українськими підлітками і юношами.

Проблемі насильства та його попередження традиційно приділялось багато уваги в юридичних науках. В психології ж її систематичне вивчення почалось лише у другій половині ХХ сторіччя, до тих пір схильність до насильства ототожнювалась з проявами агресії та розглядалась в рамках окремих теоретичних концепцій, присвячених проблемі агресивності людини [3]. В 60-і роки виникла цікавість до соціальної природи насильства, але емпіричні дослідження того періоду продовжували лінію вивчення насильницької поведінки як форми агресії, незважаючи на те, що деякі дослідники [19] зауважували, що насильство не може бути зведене до агресивних проявів. Починаючи з 70-х років проблемі насильства як самостійного соціального та культурного феномену починає приділятись більша увага [18], поглиблюється вивчення проблеми

насильницької поведінки в кримінальній психології [1, 17]. У теперішній час насильство розглядається з різних точок зору: як явище, що веде до деструкції особистості [2, 11] та негативних соціальних наслідків [5], як соціокультурний та соціопсихологічний феномен [23], як наслідок впливу біогенетичних чинників на особистість [20]. Але єдиної теорії насильства, яка об'єднувала б різні аспекти цієї проблеми не створено й досі. Насильство продовжують розглядати як форму або агресивної, або асоціальної поведінки, незважаючи на те, що насильством є, наприклад, такі форми поведінки, як заборона або обмеження, які не відносяться ані до агресивних, ані до антисоціальних діянь. Проте, агресивна та асоціальна поведінка вивчені набагато краще, ніж проблема насильства; вони є об'єктом та предметом багатьох теоретичних концепцій (серед підходів до вивчення агресії і агресивності слід виділити еволюційний, психобіологічний, психодинамічний, біхевіористський підходи; серед теорій, які визначають насильство як форму деліквентної поведінки – гендерну теорію, теорії «субкультури насильства» [23], «злочинної кар'єри» [17]).

Значне місце серед сучасних досліджень проблеми насильства посідає вивчення феномену насильницької поведінки підлітків [1;14;15], оскільки психологічні проблеми, які супроводжують пубертатний період у певних випадках стають причиною розвитку внутрішніх конфліктів і викривлення процесу соціалізації, що призводить до формування насильницької поведінки у підлітків [10;16]. Загалом, дослідження останнього десятиріччя, виявляють значний зріст схильності підлітків до різноманітних форм девіантної поведінки, амплітуда якої змінюється від соціального відчуження до відкритої агресії та насильства [7;12]; вони демонструють, що підлітки є групою, найбільш схильною до насильницької поведінки [16;17]. Більш того, можна говорити про формування особливої «віогентної» моделі відношень, сутність якої полягає в тому, що при вирішенні навіть найпростіших життєвих ситуацій підлітки вдаються до насильства як до єдиного вірного, за їхньою думкою, засіб впливу на оточення [12].

Причинами, що провокують насильницьку поведінку підлітків можуть бути соціокультурні параметри середовища [21;23], характеристики внутрішньосімейної ситуації [6;9] і особистісні риси [17]; поєднання цих чинників й визначає схильність до насильства. Однією з її значущих передумов є низький рівень життя в поєднанні з нестабільністю суспільської системи цінностей та різкими розбіжностями в економічному статусі різних верств населення [21]. Ряд дослідників [3;4] вказує на значну роль, яку відіграє складна

шкільна ситуація в формуванні насильницької поведінки підлітків. Деякі автори [8] вважають, що джерелом формування схильності до насильницької поведінки є середовище перебісників, але вага організованих груп в загальній картині юнацької протиправної поведінки перебільшена [15]. Хоча група перебісників й впливає на виникнення деяких форм асоціальної поведінки, найважливішим чинником є характер відносин підлітка з його родиною [8].

Вади сімейного виховання, серед яких слід виділити бездоглядність, відсутність чітких правил поведінки [6], слабкий або неадекватний батьківський контроль [12], зневага батьківськими обов'язками [2], подружню дисгармонію [9], розпад родини внаслідок конфліктних взаємовідносин батьків [11], а також відсутність одного з батьків [6] є чинниками, які сприяють формуванню насильницької поведінки у підлітків. Важливою причиною, яка зумовлює схильності підлітків до насильства є жорстоке поводження з дитиною, а також наявність насильства во взаєминах батьків; все це створює феномен соціального успадкування агресивної та насильницької поведінки [2; 12].

Таким чином, існує досить чітке уявлення про об'єктивні передумови формування насильницької поведінки підлітків. Але зазначені зовнішньосередові чинники не зумовлюють безпосередньо розвиток схильності до насильства - вони опосередковано впливають на формування насильницьких моделей поведінки через емоційну, мотиваційну та когнітивну сфери особистості підлітка. Проте особливості суб'єктивного сприйняття та порушення процесу трансформації зовнішніх стимулів, які передумовлюють схильність до насильства, залишаються за межами досліджень тоді, як індивідуальна семантика і когнітивне подання поняття «насильство» є важливим елементом формування поведінкових моделей (виявлено, що на особистість, схильну до насильницької поведінки, значуще впливає свідоме або несвідоме фантазійне життя, в якому домінує тема насильства [10]). В сучасних умовах важливим аспектом формування викривленого образу насильства в підлітків є наслідки розпаду сталої системи суспільських цінностей, а саме: ототожнення агресивної та насильницької поведінки з особистою свободою [23], легітимація насильницької поведінки засобами масової інформації [14] та ін.

Водночас, переробка суспільного досвіду та засвоєння соціальної знакової системи (правил, стереотипів, настанов, цінностей тощо) в ході процесу соціалізації є основою для будування індивідуальної системи понять, яка зумовлює прихильність до тих чи інших способів поведінки [13]. Таким чином, викривлення процесу за-

своєння соціокультурної норми насильства під час соціалізації зумовлюють неадекватність семантичної структури суб'єктивного переживання насильства, що, в свою чергу, призводить до виникнення та актуалізації «віогентної» поведінкової моделі, сутність якої полягає в тому, що насильство вважається нормативним різновидом міжособистісних стосунків [12]. В той же час, прагнення здобути дорослості та самостійності, властиве підліткам, значно підвищує їхню сприйнятливості до соціальних норм [8]; отрочество є періодом формування світогляду, рефлексії, сталих комунікативних стилів [16], індивідуальної системи морально-етичних норм на основі системи суспільських цінностей [1, 17], одним із значущих елементів якої є ставлення до насильства й насильницьких дій.

В цій ситуації особливого значення набуває питання про семантику образу насильства у підлітків (відповідність соціокультурній нормі, вікову динаміку зміни, гендерні відмінності в сприйнятті та переживанні насильства) як чинника, що обумовлює розвиток схильності до насильницької поведінки. Найадекватнішим засобом вирішення цього питання є конструювання суб'єктивного простору для змістовної області поняття «Насильство» за допомогою методів психосемантики. Реконструкція структури суб'єктивного образу насильства дозволяє як визначити характер системи морально-етичних і ціннісних орієнтацій підлітка, яка й визначає наявність схильності до насильницької поведінки, так і відтворити ієрархію соціокультурних уявлень про нього крізь призму індивідуальної системи значень. Таким чином, використання психосемантичних методів дає можливість проведення крос-культурного дослідження проблеми суб'єктивного образу насильства та визначення культурноспецифічних та загальних закономірностей розвитку уявлень про насильство та формування схильності до насильницької поведінки. Психосемантичне дослідження суб'єктивного образу насильства, проведене серед українських та польських підлітків з використанням методів вільної класифікації понять, суб'єктивного шкалювання за 7-ми бальною шкалою Лайкертовського типу, результати яких було статистично оброблено за допомогою факторного аналізу, показало існування як певних розбіжностей, зумовлених особливостями культурного середовища, так і загальних крос-культурних закономірностей формування уявлень про насильство та його припустимість.

Україна та Польща – це так звані «країни перехідного періоду», який супроводжується перебудовою економічної, політичної систем та розпадом сталої системи суспільських цінностей. Водночас, на відміну від України, Польща -

країна з давніми та міцними патріархальними католическими традиціями, які досить жорстко регулюють всі сфери життя суспільства і взаємин між людьми і які не були знищені за часи соціалізму [22]. За цих умов польські підлітки 12-13 років демонструють меншу толерантність до проявів насильства та насильницької поведінки, ніж українські. Так, до понять, максимально насичених семантикою насильства вони відносять 10,92% понять від загальної кількості слів та виразів, що були використані в дослідженні. 79,95% з них - це поняття, що описують тяжкі форми фізичного насильства: *стріляти, вибивати, бити, стратити, звирствувати, вбити, вбивати, топити, удавити, застрелити, мучити, примушувати, душити, повісити, карати*. 15,78% складають поняття, які описують різні форми морального насильства над особистістю: *примушувати, подавляти, експлуатувати*; інші - пошкодження майна або порушення приватної власності: *вламуватися, ламати*.

Кількість понять, віднесених українськими підлітками 12-13 років до групи максимально насичених семантикою насильства складає 4% від загальної кількості (5 слів в абсолютному вимірюванні). 80% з них - ті форми насильства, які безпосередньо призводять до летального ісходу: *забрати життя, зарізати, втопити, перерізати горло*; щодо морального насильства, то в групу «нестерпного» насильства потрапило поняття: *підкоряти*.

Вікова динаміка формування уявлення про насильства в українських та польських підлітків майже не відрізняється: у період 12-16 років відбувається розширення блоку понять, максимально насичених семантикою насильства майже без якісних змін. Але у польських юнаків та дівчат 16-17 років цей блок складає 12,64% від загальної кількості понять, в той час як в українських цей показник дорівнює 20%.

На основі зазначеного вище, можна зробити такі висновки:

- польські підлітки 12-13 років характеризуються більш розвинутою системою морально-етичних уявлень, ніж українські; адекватніше оцінюють наслідки насильницьких діянь та рівень їхньої неприпустимості; менш толерантні до приниження людської гідності, ніж їхні українські перебісники;
- українські юнаки та дівчата 16-17 років демонструють меншу толерантність до насильницької поведінки, ніж їхні польські перебісники;
- для українських підлітків період 12-16 років є періодом різкої якісної зміни системи морально-етичних уявлень, в той час як їхні

польські перебісники характеризуються плавнішим ходом засвоєння суспільських цінностей;

- 16-17 років - це вік, до якого відбувається засвоєння системи загальнолюдських та культурних цінностей, зокрема уявлень про насильство та його припустимість, а певні культурні розбіжності, які характеризують процес формування суб'єктивного образу насильства в українських та польських підлітків, значною мірою нівелюються.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонян Ю.М. Социальная среда и формирование личности преступника.- М.: Академия МВД СССР, 1975. - 143 с.
2. Асанова Н.К. Жестокое обращение с детьми: основные методологические вопросы, практические и правовые аспекты // Руководство по предупреждению насилия над детьми: Учебное издание для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студентов педагогических ВУЗов/Под ред. Н.К.Асановой. - М.: Издательский гуманитарный центр ВЛАДОС, 1997. - с.16-33.
3. Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия - СПб: Питер, 1997. - 336с.
4. Бюттнер К. Жить с агрессивными детьми. Пер. с нем. - М.: Педагогика - 1991. - 144с.
5. Жилинкова І.В. Проблеми правового захисту членів сім'ї // Проблеми насильства в сім'ї: правові та соціальні аспекти. - Х.: Право. - 1999.
6. Зайцева З.Г., Гуляр О.А., Сыпченко В.И. Семейное неблагополучие: неполная семья и её влияние на формирование личности ребёнка // Семья - 94: Материалы Международной научно-практической конференции: Симферополь, 20-24 декабря 1994г. - Симферополь: Редотдел Крымского комитета по делам печати и информации. - 1995. - с.26-28.
7. Іващенко О. Сексуальні зловживання щодо дітей та підлітків в Україні // Практична психологія та соціальна робота. -1998, № 4., сс. 43-45.
8. Кле М. Психология подростка: Психосексуальное развитие. Пер. с фр. - М.: Педагогика - 1991.
9. Кочарян А.С. Личность и половая роль (симптомокомплекс маскулинности и фемининности в норме и патологии). - Х.: Основа. - 1996. - 127с.
10. Кэмпбелл Д. Насилие как защита от нервного расстройства в подростковом возрасте // Руководство по предупреждению насилия над детьми: Учебное издание для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студентов педагогических ВУЗов / Под ред.

Н.К.Асановой. - М.: Издательский гуманитарный центр ВЛАДОС, 1997. - с.241 - 253.

11. Материалы российско - американской конференции предотвращения насилия в семье в отношении женщин. - М.: 1998. - Т.1. - с.1-31.
12. Насилие в семье и дети: анализ результатов социологического исследования. - Х.: ХЦЖИ - 1995.
13. Петренко В.Ф. Введение в экспериментальную психосемантику: исследование форм репрезентации в обыденном сознании. - М.: Изд-во МГУ, 1983.-с.43-44.
14. Bandura A. Psychological Mechanism of Aggression. // Human Etology: Claims and Limits of a New Discipline / M.Von.Cranach, K.Foppa, W.LePenies & D.Ploog (Eds). - MA: Cambridge University Press. - 1979.
15. Cohen M., Raphling D., Green P. Psychological Aspects of the Maltreatment Syndrome of Childhood // J.Pediatrics. - 1996, Vol.69., p.279-284.
16. Commercial Sexual Exploitation of Children: the Health and Psychosocial Dimensions // Submitted by WHO for the World Congress against Commercial Sexual Exploitation of Children.-Stockholm, 1996., pp.3-18.
17. Farrington, D. P. Human Development and Criminal Careers // in Oxford Textbook of Criminology. - Oxford, 1997., pp. 361 - 401.
18. Humphreys, P. & Kirtsoglou, E. Violence within the post-structural economy of shortage. - London: London School of Economics & Political Sciences, Dpt of social psychology. - 1997, pp.25.
19. Megargee E.I. The Psychology of Violence. A Critical Review of Theories of Violence, prepared for the US National Commission on the Causes and Prevention of Violence Task Force III: Individual Acts of Violence. - 1969.
20. Moyer K.E. Kinds of Aggression and Their Physiological Basis // Communication in Behavioral Biology, Part A, 1968, #2., p.65-87.
21. Prevention and Psycho-social Rehabilitation of Child Victims of Commercial Sexual Exploitation // Submitted by NGO group on the Convention of the Rights of the Child for the World Congress against Commercial Sexual Exploitation of Children.-Stockholm. - 1996., pp.3-15.
22. The situation of women in Poland. - PolishCommittee of NGOs, Beijing, 1995. - p. 30.
23. Wolfgang, M., Ferracuti, I. Subculture of Violence. - London: Tavistock. - 1967.

Поступила в редакцию 15.11.99 г.

Р.М. Кривко

Значимість категорії потреб у процесі адаптації до нових соціальних умов

В роботі досліджена категорія потребностей личности, их характеристика и функционирование в условиях социальной трансформации. Потребности представлены как комплексное образование, неотъемлемой частью которого являются личностные ценности, а также социальная идентичность.

1. Категорія потреб і їх функціональне значення.

Як відомо, потреби є найбільш значним компонентом у динаміці поведінки і переживань людини. Це положення підтверджується тим фактом, що будь-яку активність живої істоти (внутрішню чи зовнішню) можна витлумачити як прагнення задовольнити певну потребу. Звичайно, шляхи задоволення потреб є дуже різними, і саме вони регулюються моральними, етичними, юридичними нормами, виробленими суспільством.

Щодо тваринного світу, то його представники, керовані інстинктом, спрямовані на безпосереднє задоволення потреби.

Людський індивід завдяки своїй можливості усвідомлювати дійсність має змогу контролювати реалізацію потреби через механізми саморегуляції, націлені на досягнення мети. Саме цю особливість людини, коли задоволення потреби відбувається не прямолінійно, К. Левін вважав важливою специфічно людською властивістю [1,36], а Г. Ділігенський завдяки їй називав людські потреби надбіологічними [2]. Ще однією відмінністю, притаманною людині, є можливість реалізовувати потреби згідно як з індивідуальними, так і суспільними цінностями. Як зазначає Б.В. Зейгарник, орієнтуючись на Левіна, можливість психічно здорової людини розряджати напруження квазіпотреби [трансформації потреби - К.Р.], переводячи її в іншу площину, є однією з відмінностей від тих суб'єктів, що мають психічні розлади (тобто йдеться про здатність певної потреби за нормальних умов переходити в іншу).

Питання походження потреб розглядалося в основному через призму марксистської і фрейдівської парадигм. Перша, розвинена за часів радянської психології (зокрема О.М. Леонтьєв, Л. Сев), намагалася заперечити положення «потреби - спонукальна сила діяльності» [2], стоячи проти «ідеалістично-антропологічного уявлення про потреби як якісь позаісторичні і асоціальні в своїй основі спонукання абстрактної людини» [2,34]. Цьому протиставлялось «діалектичне тлумачення

їх розвитку як спіралеподібного процесу, в ході якого діяльність створює нові потреби, а вони стимулюють нову діяльність» [там же].

На нашу думку, концепція появи потреб з процесу діяльності є логічно безперспективною, оскільки природа потреби аналітично ніяк не впливає з нерозривності константи «людина - діяльність». Західна психологічна парадигма, керуючись раціональною динамікою дослідження, принаймні не висувала єдиної «правильної» теорії потреб, бо дійшла висновку, що за законами формально-логічними це неможливо. Тому вона перевела природу потреб в ірраціональні джерела, за що була звинуваченою з боку радянської психологічної думки в ідеалізмі й інстинктивізмі. Отже, як не дивно, але саме радянська психологія не дотримувала принципів наукової об'єктивності. Їй «завжди були властиві...антираціоналістичні тенденції», а також «неприйняття раціоналізму західної науки і характерного для нього формально-логічного мислення. Поняття діяльності, будучи, по суті, філософською категорією, дуже мало дає для інтерпретації реальних психологічних станів особистості...» [3,8].

Як відомо з історії психології, першим, хто, так би мовити, урівноважив вищенаведені суперечливі погляди на генезу потреб, був уже згадуваний нами Курт Левін. Його холистичний, реально діючий підхід, як на наш погляд, багато в чому розв'язує проблему функціонального значення потреб. Найголовніший аспект теорії Левіна [1] виражається у тому, що процес будь-якої діяльності є породженням динамічної зарядженої системи, яка виникає в конкретній ситуації в даний момент і не має ні природного, ні біологічного характеру. Ця система є соціальною за своїм походженням.

Одним з найбільш змістовних поглядів на потреби за часів радянської психології ми вважаємо теорію П.В.Симонова.

У витлумаченні поняття особистості Симонов пропонує її визначати як «композицію і внутрішню ієрархію основних (вітальних, соціальних, ідеальних) потреб даної людини...» [4,222]. Але найважливішим внеском П.В. Симонова, як на нас, є окреслення ансамблю потреб особистості: вітальні - задоволення біологічних потреб; соціальні - належність до соціуму, потреба у спілкуванні, в іншій людині; ідеальні (пізнавальні) - потяг до творчого пошуку, надситуативної активності. Стосовно перших, вітальних потреб, зазначимо, що вони поділяються, так би мовити, «розпадаються» на довгу низку квазіпотреб (потреба у захисті, різноманітні матеріальні блага тощо), які інтенсивно корелюють з актуальними потребами сьогодення. Важко не помітити, що саме задоволення комплексу квазіпотреб вітальної групи є

найважливішим фактором адаптивності особистості в сучасному українському соціумі.

Щодо останніх двох груп, то є зрозумілим, що соціальні потреби, як, в принципі, й ідеальні, є більш особистісними, індивідуальними у можливостях і способах задоволення, бо їх реалізація не перебуває в такій жорсткій залежності від економічних умов як вітальні потреби, хоча на думку Ф. Березіна «в реальній ситуації практично неможлива блокада однієї окремо взятої потреби, оскільки будь-які дії, що фруструють, невідворотно відбиваються на сукупності потреб, які утворюють взаємопов'язаний комплекс» [13,74].

Виходячи із зазначеного вище, можна робити висновки, що в нестабільному середовищі основне напруження, домінанта (а часом, і блокада потреб) знаходяться у сфері вітальних потреб (Maslow, 1954), які, в свою чергу, в окремих випадках блокують соціальні й ідеальні групи потреб. Це неминуче відбивається на психологічній рівновазі індивідів, бо за нормальних соціальних умов «для переважної більшості характерне домінування соціальних [потреб - К.Р.]. Явне переважання біологічних потреб межує з патологією...» [5,38]. Отже, з вищезазначеної характеристики ролі потреб у житті людини випливає їх особливе соціально-фізіологічне значення, а також важливі функціональні аспекти особистісного розвитку.

Слід також підкреслити умовний характер класифікації потреб. На наш погляд, саме в указаній вище теорії Симонова віддзеркалено 3 основних блоки потреб, які вбирають у себе їх інші різновиди - квазіпотреби. Хоча й існує значна кількість класифікацій потреб як у радянській (Обуховський, 1972; Дилигенський, 1976 та ін.), так і західній (Maslow, 1954; Leonhard, 1961; Cofer, Appley, 1972 тощо) психологічних школах, на нашу думку, всі вони враховані у наведеній класифікації (Симонов, 1981).

Крім того, як зазначає П.В. Симонов, «різні потреби...не лише бувають взаємопов'язані, але й виступають нерідко так злино, що практично є однією, єдиною потребою - підсумком різних, далеких одне від одного начал. Тому класифікація конкретних потреб є завданням безнадійним» [4,14]. Таким чином, є сенс говорити не про класифікацію категорії потреб, а про класифікацію класифікацій потреб.

Підсумовуючи наведений аналіз ролі і функціонального значення потреб, зазначимо, що вони є основною силою, що активізує людську поведінку, її спонуку і мету, а звідси потреби породжують мотиви, інтереси, переконання, потяги, цінності та ін. Отже, «характеристика особистості починається зі з'ясування й аналізу її потреб» [5,21]. Таким чином, аналіз адаптації особистості до нових соціальних умов значною мірою пови-

нен здійснюватися з позицій рівня задоволення або блокади її актуальних потреб.

2. Вплив соціальних умов на задоволення потреб особистості.

Питання адаптації особистості до соціальних умов, що стрімко змінюються, часто включає змінення індивідуальних форм поведінки, а значить змушує варіювати зі способами задоволення потреб. Такі особистісні трансформації помітно впливають на Я-концепцію індивіда [6,173] і насамперед на його ціннісні орієнтації. Швидкі суспільні зрушення продукують такі самі «революційні» процеси у психічній площині нашого соціуму. Проекція змін на психологічний стан вирає насамперед наступні процеси: набуття нової ідентичності, перебудова особистісних сенсів, внутрішня робота щодо смислоутворення [7,93]. Найважливішою проблемою у даній ситуації як для особистості, так і для суспільства є криза потреби у цінностях [8; 9; 10]. Саме категорія цінностей відчутно зазнає активної перебудови, «ламання попередньої системи цінностей - основи особистісної ідентичності» [11,6] або невідповідності новим реаліям, стан якої теоретично найглибше, на наш погляд, переданий у психолого-філософських роботах Ф. Василюка, коли «перед обличчям реальності, що суперечить цінності або прагне її знищити, самопоглиблення спрямоване на мобілізацію всієї мотиваційної системи, на приведення людини у стан готовності пожертвувати заради цінності будь-яким зі своїх мотивів, своїм життям» [12,135]. Дійсно, стоїчна теорія Василюка підказує нам, що не можна говорити про глобальне «ламання цінностей» за Л.І. Анциферовою, яка орієнтується у своїх дослідженнях стосовно поведінки особистості за нових соціальних умов переважно на гіпотетичні праці Фромма і Хорні, які дещо гіпертрофували страждання «маленької людини» в тенетах капіталізму переважно з позицій філософських, аніж психологічних.

Аналізуючи зазначене вище, ми схильні думати, що за умов суспільної трансформації ціннісні аспекти перебудовуються в основному не збоку «ламання» (Андрєєва, 1998; Анциферова, 1999; Лебедева, 1999 та ін.), а з боку *переосмислення*. Не має сенсу вказувати, що тривале змінення вищих ціннісних структур тягне за собою кризу психотипу особистості і позначене екстремальним забарвленням. Скоріше, мова може йти про «ламання» рівня домагань особистості [1,77] у зв'язку зі згаданими суспільними перетвореннями. Іншою проблемою стосовно даної категорії є часта невідповідність потреби реалізації цінностей реальному соціально-психологічному станові соціуму, а також наявне переоцінювання цінностей, спричинене глобальною реінтеграцією

умов життя. Саме в цьому аспекті проблеми постає питання потреб.

Теоретичне підґрунтя нашого погляду на перебіг процесу задоволення потреб в соціально нестабільних системах частково базуються на дослідженні Ф. Березіна [13], з якого випливає, що для більшості індивідів, що переживають різкі суспільні перетворення, є характерним відповідно змінення в системі людина-середовище, тим більше, що ці зміни, як правило, створюють фрустраційну напруженість, яка «в кожний конкретний момент визначається взаємодією між комплексом потреб і сукупністю ситуацій, що фруструють» [13,75]. Такий стан відбивається на образі життєвого стереотипу і є пропорційно залежним від функціонування психічних або фізичних ресурсів індивідуума в нових умовах, від неадекватності щодо цих умов уявлень і навиків, які раніше сформувалися і базуються на попередньому досвіді, а також невідповідності їх експектаціям оточення. Такі трансформації, природно, чинять вплив на «адаптаційні перебудови» [13,75] і посилюють вимоги до адаптивних ресурсів індивіда. Зазначений розвиток процесу адаптації стосовно категорії потреб потребує додаткових енергетичних витрат і «підвищує вірогідність блокади задоволення актуальних потреб» [там же].

Проаналізовані вище явища процесу адаптації через задоволення базових потреб у контексті попереднього досвіду особистості стосується переважно абстрактно-теоретичного погляду на дану потребу. Що ж до перебігу і результатів таких трансформацій, то їх, на нашу думку, слід вивчати за допомогою комплексного підходу, звертаючись до соціологічних, філософських, політологічних і історичних дисциплін. Але, звичайно, стрижневу роль у дослідженні відношення «адаптація - задоволення актуальних потреб» має відігравати психологія, бо, приміром, соціологічна теорія поняття адаптивності охоплює насамперед структуру суспільства: прошарки, групи, колективи; професії, статі та ін., і лише психологічний аспект дозволяє не минути головного - аналізу поведінки особистості, підкреслюючи, що адаптація, задоволення потреб, це, перш за все, процес особистісний, індивідуальний, позначений суто власною моделлю ситуації, установкою щодо неї, загальним попереднім досвідом розв'язання подібної проблеми. Безумовно, це не означає, що відсутні загальні шляхи подолання соціально фрустрованих станів, але ми всього лише підкреслюємо важливість розгляду поряд із комплексним особистісного підходу стосовно вищевказаної проблеми.

Звертаючись до соціологічних досліджень, дамо, що оцінка процесів соціального характеру має переважно негативне забарвлення. За А.В.Демічєвою це: «знаходження українського суспільства в стані трансформації, примітивізації і

маргіналізації життя»; «глибока криза, що охопила усі сфери суспільства»; «соціальна аномія» [14,1] на макро- і мікрорівнях суспільства, зумовлені руйнуванням механізмів державної влади та деформацією ціннісних орієнтацій. Щодо потреб індивідів, то дослідниця розглядає їх крізь призму соціальної несправедливості, з якої виникає «відчуження, дисбаланс між потребами та можливостями їх задоволення..., неспівпадання потреб та інтересів більшості з потребами та інтересами окремих груп чи індивідів» [14,11].

Професор В.І. Волович вказує на «нестабільність нових соціальних груп», «статусний дискомфорт», «порушення звичних стандартів споживання та якості життя», «соціальне напруження», стресогенність чинників соціальних трансформацій для частини населення, «яка не змогла адаптуватись у нових умовах» [15,4].

Отже, такі оцінки наявного суспільного стану підкреслюють значимість дослідження впливу соціальних трансформацій на систему потреб з позицій адаптації особистості. Особливо це стосується питання етнічної (Іванова, 1998) і соціальної ідентичностей, яке на сьогодні активно досліджується вітчизняними і зарубіжними психологами. Приміром, Н.М. Лебедева [16] пов'язує кризу ідентичності в Росії зі зникненням багатьох категорій ідеологічного характеру, трансформацією ціннісної структури в напрямку індивідуалізму. Дослідниця підкреслює процес змінення базальних цінностей і потреб: цінності - від одноманітності до різноманіття, потреби - від пошуків позитивного самовідчуття до пошуку сенсу» [16,49]. Аналіз перехідного періоду на Україні з позицій ідентичності виявляє «строкатість оцінок» [17] у визначенні власної ідентифікації, їх нестабільний характер. Таким чином, з огляду на вищенаведені дані, потреба у самовизначенні, національній, соціальній ідентифікації також має напружений характер, що, звичайно, ускладнює загальноособистісний процес адаптації до середовища, що зазнає соціально-економічного оновлення.

Визначивши основні ознаки реалізації потреб і їх ролі стосовно адаптації особистості до соціальних умов, що змінюються, ми підкреслили актуальність дослідження даної проблеми як для окремого індивіда, так і для соціуму взагалі. Також нами було вказано на важливість стабільного функціонування категорії цінностей і ролі ідентичності як невід'ємної складової ансамблю потреб людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зейгарник Б.В. Теория личности К.Левина. - М., 1981.
2. Дилигенский Г.Г. Проблемы теории человеческих потребностей // Вопр. философии. - 1976. - №9.

3. Юревич А.В. Системный кризис психологии // Вопр. психологии. - 1999. - № 2.
4. Симонов П.В. Мотивированный мозг. - М., 1987.
5. Симонов П.В., Ершов П.М. Темперамент, характер, личность. - 1984.
6. Кривко Р.М. Проблематика модусів психічної адаптивності до середовища в сучасному вимірі на Україні // Вісн. Харк. ун-ту. - Сер. Психологія. - № 432.
7. Осницкий А.К., Чуйкова Т.С. Саморегуляция активности субъекта в ситуации потери работы // Вопр. психологии. - 1999. - № 1.
8. Шапинский В. Молодежь, видеокультура, ценности // Св. мысль. - 1996. - № 7.
9. Баталов Э. Без идеала // Св. мысль. - 1996. - № 3.
10. Коломийцев В. Цивилизация XXI в. Некоторые современные концепции // Св. мысль. - 1996. - №3.
11. Анцыферова Л.И. Способность личности к преодолению деформации своего развития // Психологическ. журнал. - 1999. - № 1.
12. Василюк Ф.Е. Психология переживания. - М., 1984.
13. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. - Л., 1988.
14. Демичева А.В. Проблемы девиантной поведения молодежи в условиях трансформации современного украинского общества. - Автореф. дис....канд. социол. наук. - Харьков, 1998.
15. Волович В.І. Тенденції соціального розшарування в Україні // Вісн. Київськ. ун-ту. - Сер. Соціологія. Психологія. Педагогіка. - 1996. - Вип. 2.
16. Лебедева Н.М. «Социальная идентичность на постсоветском пространстве: от поисков самоуважения к поискам смысла // Психологическ. журн. - 1999. - № 3.
17. Павленко В.Н., Корж Н.Н. Трансформации социальной идентичности в посттоталитарном обществе // Психологическ. журн. - 1998. - № 1.

Поступила в редакцию 27.10.99 г.

А.Н.Лактионов

Измерение опыта: теория и практические следствия

Розглянуто теоретичний, вимірювальний та практичний аспекти вивчення індивідуального досвіду. Аналізується практична значущість результатів дослідження.

Вхождение индивидуального опыта в качестве теоретического конструкта, тем более, претендующего на статус понятия, вовнутрь сложившегося понятийного пространства современной психологии предполагает выполнение, по крайней мере, трех «входных» условий:

а) категориальность — наличие категориальной системы описаний, обеспечивающих совместимость опыта с другими понятиями такого же уровня сложности;

б) измеряемость — наличие апробированных измерительных процедур, валидных объекту исследования;

в) практическое значение — возможность применения результатов измерения опыта в сферах диагностики, коррекции, обучения и развития личности.

Остановимся более подробно на характеристике перечисленных условий, обеспечивающих ранг понятийности индивидуального опыта.

Центральной характеристикой категориального пространства индивидуального опыта является родовое для индивидуального опыта понятие жизнедеятельности, в отношении к которой опыт выступает в качестве ее превращенной формы. Тем самым опыт как идеальность приобретает пространственно-временной масштаб, в рамках которого его теперь можно структурировать и исследовать как совокупность структурно-динамических образований, отражающих социальную, личностную и мнемическую сферы человеческой активности. Соответственно этим сферам опыт выполняет такие функции, как организация взаимодействия с другими, интерпретация себя, других и окружающего мира, накопление и интегрирование поступающей информации с целью стабилизации условий жизнедеятельности и ее регуляции, ориентированной на будущий полезный результат.

Критериальным с точки зрения развиваемых нами представлений о природе опыта становится вопрос об измеряемости и о возможности количественного измерения его базовых характеристик.

При такой постановке задачи становится ясно, что здесь не хватает использования только лишь принципа системности, уже положенного в основу создания абстрактной модели опыта. Возникает вопрос о дополнительных предположениях.

Среди внушительного списка общих принципов психологии можно, с нашей точки зрения, выделить две методологические идеи: системности и субъектности человеческой психики. Применительно к изучению индивидуального опыта системность определяет как бы его внешнюю структуру, субъектность — его внутреннюю динамику. Оказалось, что сам по себе субъектный подход становится инструментом научного исследования лишь в том случае, если происходит

переход от теоретической декларации к определению онтологии субъектности.

Исходя из представлений о субъектности и субъективности опыта можно попытаться решить одну из самых трудных задач в его исследовании: вычленив психологическую реальность, соответствующую уровню и феноменологии опыта; в противном случае остается непонятным, каким образом можно задать программу экспериментирования.

Когда испытуемому дается для запоминания ряд символов либо предлагается решить задачу, молчаливо принимается, что исследуется, соответственно, память и мышление человека, хотя, строго говоря, речь здесь идет, по существу, о конвенциональности в отношении соответствия понятий и измерительных процедур. В отношении опыта практика измерений, как и конвенциональная традиция пока отсутствует.

В отношении метода исследования проблема опыта в соответствии со своим местом в психологической науке оказывается на пересечении экспериментального и экспириентального подходов. Как известно, объединение или хотя бы корректное совмещение измерительных и описательных процедур представляет нелегкую, «длящуюся» задачу последних десятилетий. Она не решена до конца и к настоящему времени, хотя возможность совместимости номотетического и идеографического подходов все более поддерживается в психодиагностике. Как замечает Л.Ф.Бурлачук, «мы покидаем пространство «или — или» с его вечными спорами о преимуществах тех или иных методик и переходим в другое, допускающее существование тех и других. Системный принцип множественности описаний разрешает сосуществование подходов, полагаемых в качестве альтернативных» [1, с.37].

Индивидуальный опыт личности относится к классу системных образований со сложной многопараметровой структурой, данной субъекту в виде как явного, так и неявного знания о себе и окружающем мире. Внешнему наблюдателю опыт другого презентирован не прямо, как таковой, а опосредованно в виде отдельных параметров функциональных связей между уровнями структурной организации.

Здесь базовыми характеристиками индивидуального опыта являются те, которые соотносимы с основными составляющими его структурно-динамической модели: личностной, социальной и мнемической; дополнительными показателями являются те, что соотносятся с вторичными составляющими индивидуального опыта (ощущение, восприятие, знания, умения, навыки, язык и др.).

Сложность объекта исследования, невозможность его адекватного исследования без учета социального контекста не только стимулировали

создание целого ряда оригинальных методических приемов, но и выявили ряд насущных проблем психодиагностики, требующих достаточно быстрого разрешения в обозримом будущем.

Трудности в измерении, о которых следует прежде упомянуть, возникают в соответствии с общим состоянием дел в психодиагностике, которая в настоящее время имеет больше перспектив, чем достижений. Проблема состоит в катастрофическом устаревании конкретного наполнения разного рода уже апробированных и доказавших свою валидность опросников, отставании их от «социологии момента», изменившихся мотивационно-ценностных ориентаций субъектов психодиагностических испытаний.

Стандартные ответы испытуемых во множестве случаев не поспевают за динамикой изменений в массовом и индивидуальном сознании, что затрудняет прогноз поведения людей в новых условиях жизни. Привычный инструментарий психодиагностики требует реадaptации, в частности, в связи с массовым появлением новых и исчезновением из активного словаря людей старых слов, семантическими сдвигами в языке.

Решение проблем адекватности измерительных процедур или хотя бы их значительное смягчение проводилось нами за счет создания собственных методических средств.

С этой же целью планирование экспериментов осуществлялось с учетом требования экологической валидности, с нашей точки зрения, перспективным при изучении индивидуального опыта.

В зарубежной, в частности, американской психологии под экологической валидностью понимается степень соответствия обстановки, окружающей испытуемых в ситуации исследования, своим ситуациям повседневной жизни [3].

При изучении субъективного опыта главным становится метод самооценки. Основным методологическим условием является вычленение для оценки субъектом такой информации, которая является не сиюминутной, изменчивой, стимулированной извне (однособытийной), но стабильной, накопленной за определенный период жизни, понятной и истинной с точки зрения самого субъекта. Отличительной характеристикой экспериментов на уровне индивидуального опыта является высокая феноменальная надежность (верифицируемость) оценок, суждений и интерпретаций испытуемого, уже сформированных и неоднократно проверенных «на опыте».

Основными измеряемыми характеристиками в нашем исследовании явились субъективные оценки испытуемого в соответствии с принятым нами пониманием индивидуального опыта как субъективного, как «моего» опыта. В связи с этим мы стремились предлагать испытуемым такие задания, которые ему понятны по содержанию и формулировке, соответствуют его повседневно-

сти, реальной жизнедеятельности, знаниям, умениям, навыкам, реальному социуму. Чаще всего испытуемый имел возможность высказывать суждения о себе, других людях и мире в свободной форме либо оценивать ситуации, близкие ему в житейском плане.

В случаях, когда ситуации несли в себе временной параметр, были длящимися, они разбивались до уровня события как единицы структурно-динамической организации опыта со своей привязкой на оси времени и результативностью.

В данном исследовании мы постоянно стремились к получению таких «сырых» первичных результатов, которые могли бы иметь количественную меру, широко используя способность субъекта оценивать реальность в шкалах порядка, интервалов и отношений (С.Стивенс).

Существенное значение также приобрела факторизация первичных показателей измерения в соответствии с общетеоретическим представлением о том, что параметрами индивидуального опыта являются комплексы взаимосвязанных субъективных оценок индивидом себя, других, среды и их взаимодействия в прошлом, настоящем и будущем. «Центральная задача метода – переход от совокупности непосредственно измеряемых признаков изучаемого явления и комплексным обобщенным фактором, за которыми стоят комбинации исходных признаков, выделяемых на основе их внутренних закономерностей, отражающих структуру исследуемой области явлений» [2].

Благодаря факторному анализу появляется возможность выявить качественно новое психологическое содержание, отражающее внутреннюю связь между отдельными элементами опыта (фактами, суждениями, навыками и т.д.), которое самими испытуемыми не осознается, относится к разряду латентных психологических образований индивидуального опыта. Тем самым возникает принципиальная возможность расшифровки психологического содержания нерелефлексированных подсознательных и надсознательных структурно-динамических составляющих индивидуального опыта.

Измерение и измеряемость индивидуального опыта открывает две возможности для исследователя: во-первых, верификация теоретической модели и выдвигаемых гипотез; во-вторых, решение ряда практических задач психодиагностики, всякий раз возникающих в работе практического психолога с людьми [4]. Извечно беспокоящий каждого индивида «личностный» вопрос – «Кто Я?», возникающий то спонтанно, то вынужденно на его жизненном пути, всякий раз выводится индивидом из «фокусной точки сознания» (Г.К.Середа) на периферию в связи с пугающей неисчисляемостью параметров, характеризующих его «Я». То же самое наблюдается в отношении к

другим людям и окружающему миру. Как следствие, возникает проблема понимания между психологом и клиентом. Измеренные методами психодиагностики как угодно разнообразные характеристики клиента остаются для него маловразумительными, сложными, в лучшем случае, загадочными. (Ситуация, как ни парадоксально, не меняется в случае диалога между профессиональными психологами: субъективная семантика понятий остается слишком различной). Естественное в таком случае движение психолога в направлении разъяснения, интерпретации полученных результатов понятным для клиента языком улучшает ситуацию понимания, но не решает ее полностью.

Как нам представляется, проблема взаимопонимания состоит в том, что психолог на вопрос «Кто Вы?» стремится ответить на языке личности (имеющие место специальные случаи оценки социально-ролевых психофизических, профессиографических и т.п. характеристик индивида ситуации не меняют), в то время, как индивид пытается ответить на вопрос «Кто Я?» на понятном ему языке собственного опыта. Отсюда становится понятным практический смысл измерения параметров трехкомпонентного индивидуального опыта: полученные результаты выступают в функции специфического словаря-медиатора в процессе понимания между психологом и клиентом.

Конкретное значение исследования индивидуального опыта определено прежде всего выявлением целого ряда новых для психологии индивидуальности и психодиагностики измеряемых базовых характеристик индивида.

Перечислим некоторые из них.

Межперсональное пространство в разной мере значимых для индивида людей, формирующих его деятельность и личность в прошлом, настоящем и будущем. Возрастная линия эволюции и инволюции межперсонального пространства является нормативно-диагностирующей характеристикой динамики социализации индивида.

Стереотипы, функционально ориентированные на реализацию стабилизирующих программ жизнедеятельности индивида в сфере его социального активности. В основании стереотипов лежат латентные структуры, отражающие глубинные эмоционально-мотивационные характеристики личности, объективация которых происходит в нерефлектируемых формах поведения. Отсюда выделение в исследовании приоритетных для индивида стереотипов является для него существенной помощью в объяснении многих феноменов его поведения.

Выявление **личного обменного фонда** индивида позволяет объяснить и при необходимости скорректировать его социометрический статус в группе.

Оценка индивидом собственной **стоимости** как совокупности ценных для индивида собственных достижений позволяет вести диалог с клиентом на языке понятных ему и выделяемых самим жизненных ценностей.

Биографическая память как часть мнемического опыта индивида оказывается не только феноменально богатой, но и упорядоченной на языке его жизнедеятельности, благодаря, в частности, ретропамяти и ранним воспоминаниям.

С нашей точки зрения, особую практическую значимость имеют измерения процессов и способов активного либо пассивного приспособления индивида к переходному периоду в обществе. Например, помощь психолога в раскрытии и оценке **нового социального статуса** индивида часто имеет скорее не психодиагностическую, но психотерапевтическую направленность. Клиент также высоко ценит вывод психологии о том, что **бимодальность** как одновременное принятие двух противоположных высказываний, суждений, установок психологически нормальна, оправдана и является способом адаптации к переходному периоду.

Важно отметить, что совокупность измеряемых параметров индивидуального опыта является внутренне связанной, что, в конечном итоге, позволяет индивиду понятным для себя образом структурировать собственный опыт и далее — жизнедеятельность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бурлачук Л.Ф. Введение в проективную психологию. — К.: Ника-Центр, 1997. — 128с.
2. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике. — К.: Наукова думка, 1989. — 200с.
3. Гибсон Дж. Экологический подход к зрительному восприятию: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1988. — 464с.
4. Про місце прикладної психології в системі психологічних знань. // Матеріали III Харківських міжнародних психологічних читань. — Харків: вид-во Харк. Держ. Ун-ту, 1999. Тт. 1-2.

Поступила в редакцию 27.10.99 г.

І.О.Лапченко

Регулятивна функція емоцій та її значення у розвитку дитини

В статті розглядається регулятивна функція емоцій як інтегративна, яка об'єднує оцінювальну, прогностичну та побудитель-

ную. Анализується її роль в психическом розвитку личности, в частности, ребёнка дошкольного возраста.

З часів Платона прийнято вважати, що наша душа складається з трьох відносно самостійних частин: розуму, волі і почуттів. Якщо розум і воля підкоряються людині, то емоції завжди виникають і діють всупереч їй. Деякі дослідники недооцінюють емоції і думають, що у науках про поведінку можна обійтися без цього поняття. Інші вважають, що почуття утворюють первинну мотиваційну систему особистості. Є і така думка, що емоції – лише скороминучий феномен, хоча водночас і заперечується, що не існує дій і вчинків без афекту. Деякі вчені схильні вважати, що емоції мають лише руйнівний вплив, що вони дезорганізують поведінку і стають основною причиною психосоматичних захворювань. Більшість досліджень свідчить, що емоції відіграють важливу роль в організації, мотивації і підкріпленні поведінки людини.

Аналіз літературних джерел дозволяє виділити декілька основних функцій емоцій:

1. сигнальна, яка полягає у тому, що переживання виступають своєрідними сигналами, які інформують людину про найактуальніше для неї у дану мить, наскільки ефективно іде процес задоволення потреб;
2. оцінювальна: емоції як особливий психічний процес оцінюють інформацію за критерієм корисно – шкідливо;
3. емоції відіграють роль мобілізуючого і стабілізуючого чинника, тому що вслід за емоційною реакцією відбувається активізація усіх сил організму;
4. мотиваційна функція: емоції виступають додатковим мотивуючим фактором – прагненням уникнути подій, що породжують негативні почуття, і включитися у позитивні переживання;
5. комунікативна функція як особлива у міжособовому спілкуванні;
6. діагностична, яка свідчить, що деякі спонуки людини не завжди або неадекватно усвідомлюються і емоції виступають засобом ідентифікації потреб.

Сукупність перерахованих функцій дає підставу стверджувати, що емоції відіграють регулятивну роль у психічному житті людини. Так, Титаренко Т.М. (7, 8) вважає регулятивну функцію емоцій інтегративною, яка складається з оцінювальної, прогностичної і спонукальної. Кульчицька О.І. (2, 214) підкреслює, що регулятивну роль почуттів у поведінці забезпечує їх здатність до генералізації, передбачення і евристики.

Кожна емоція, на думку К.Ізарда (1), включає три компонента: нейрофізіологічне функціону-

вання, мімічну діяльність і суб'єктивне переживання. Нові дослідження у різних галузях науки про людину показали, що емоційна регуляція проявляється у кожному з цих компонентів. Так, під час емоційної реакції відбуваються зміни в електричній активності мозку, кровоносній і дихальній системах. Сильний гнів або страх характеризується підвищенням серцевого ритму на 40–60 ударів у хвилину. Такі зміни соматичних функцій вказують на те, що при емоційних станах включаються майже всі нейрофізіологічні системи і підсистеми тіла. Емоція активізує автономну нервову систему, яка змінює хід роботи ендокринної і нервово-гуморальної систем. Прикладом може служити різна роль півкуль мозку в переживанні позитивних і негативних емоцій. Розум і тіло знаходяться у гармонії для виконання діяльності. Якщо відповідні емоціям знання і дії блокуються, то це може спричинити появу у людини психосоматичних симптомів. (1; 5).

Все більше дослідників, причетних до розробки проблеми емоцій у психології особистості, соціальній психології, психіатричній практиці, акцентують увагу на виразальному компоненті емоцій. Ще Ч.Дарвін стверджував, що вільний вираз почуттів посилює їх, тоді як стримання зовнішнього виразу послаблює. В.Джемс вважав, якщо суб'єкт не виражає емоцію, то «вона вмирає», і що можна «подолати небажану емоцію», якщо зовнішньо виражати бажане почуття. Проте майже відсутні експериментальні дослідження, які підтвердили б цю думку. Безперечним є те, що мімічні сигнали мають як еволюційно-біологічне, так і психологічне і соціальне значення. Всі міжособові стосунки людини базуються на емоційних явищах, які стають зрозумілими іншим переважно за допомогою міміки і пантоміміки.

Дослідження показали, що «людське обличчя – явище екстраординарних соціальних стимулів» (1, 76). Були виділені стадії у розвитку дітей, коли саме обличчю серед усіх інших стимулів надається перевага. Немовля трьохтижневого віку починає відповідати на погляд людини, яка уважно дивиться на нього. Характерно, що обличчя привертає більшу увагу дитини, ніж зображення іграшки, ведмідя, шахматної дошки і мішені. Обличчя людини призводить до певного рухового заспокоєння, включаючи зниження серцевого ритму у шестимісячного малюка.

Прихильність матері і дитини, яка розглядається багатьма вченими як основа соціального життя, також тісно пов'язана з експресивним компонентом емоцій. Перші прояви прихильності з'являються у чотиримісячному віці, коли малюк виділяє свою матусю серед інших і не відводить від неї погляду, якщо вона рухається у полі його зору. У цьому віці дитина плаче, коли мама від неї віддаляється, а у шестимісячному віці не лише плаче, але й намагається рачкувати за нею. Ма-

люк також бурхливо реагує на повернення матері – посміхається, простягає ручки, виражає радість. Усі ці дії стануть більш регулярними у дев'ять місяців. У цьому віці дитина пригортається до мами, коли лякається або засмучується. До кінця першого року, весь другий і більшу частину третього року життя малюк передбачає наміри матері піти і відразу реагує на них.

Мімічна діяльність дітей, на думку М.І.Чистякової (8, 24), має навіть психо-профілактичний характер: імітація дітьми різних емоційних станів допомагає запобігти переростанню деяких з них у патологію. Під час відтворення виражальних рухів відбувається поживлення відповідних емоцій і можуть виникати яскраві спогади про неотреаговані раніше переживання, які мають значення для розуміння причини нервового напруження у деяких дітей.

Суб'єктивне переживання як третій компонент емоції також має важливе регулююче значення. На думку К.Ізарда, саме суб'єктивне переживання емоції є основним організуючим фактором у свідомості і основою вибіркової і спрямованості людського розуму. (1, 123). Так, емоційне забарвлення є одним з умов мимовільної уваги і запам'ятовування, а також для довільної регуляції цих процесів. Добре відомий вплив емоцій на процеси уявлення і фантазії. Сильні почуття можуть перевернути навіть процес сприймання: у радісному стані ми бачимо світ скрізь рожеві окуляри; в горі все видається похмурим; страхом поле сприймання звукується і більшість речей лякає нас.

Головним принципом емоційної регуляції пізнавальних процесів є відповідність того, що пізнається, потребам і бажанням особистості. Симонов П.В. підкреслив особливу регулюючу функцію емоцій тим, що вони «виступають в ролі своєрідної «валюту мозку» – універсальної міри цінності, а не звичайного еквівалента, який функціонує за принципом шкідливо – неприємно, корисно – приємно». (5, 181).

Вилунас В.К. розділяє регулюючий вплив емоцій на дві взаємопов'язані функції: вплив почуттів на накопичення і актуалізацію індивідуального досвіду. (5, 15-16). Перша функція – закріплення-гальмування (П.К.Анохін), або слідоутворення (О.М.Леонтьєв), або підкріплення (П.В.Симонов) – вказує на здатність емоцій залишати сліди у досвіді суб'єкта, закріплювати в ньому вдалі і невдалі дії, що викликали ці почуття. (5) Особливо яскраво слідоутворення проявляється у випадках екстремальних емоційних станів. В актуалізації закріпленого досвіду почуття також відіграють значну роль, тому що актуалізація слідів випереджає розвиток подій і емоції сигналізують про можливі приємні або неприємні їх наслідки. При цьому емоційна регуляція проявляється як пере-

дбачення наслідків власної поведінки, а також дій інших людей.

Емоційна регуляція тісно пов'язана з мотивами. Емоції виражають не лише особливості мотивації, але й відіграють суттєву роль у реалізації мотивів. С.Л.Рубінштейн підкреслював, що емоції є суб'єктивною формою існування мотивації. Це означає, що мотивація відкривається суб'єкту у вигляді емоційних явищ, які сигналізують про особистісне значення об'єктів і спонукають спрямувати на них діяльність. Тому, на думку С.Л.Рубінштейна, переживання є лише підсумковою, результативною формою існування мотивів. (5, 13). Це яскраво видно у критичних ситуаціях, коли людина не здатна знайти адекватний вихід з небезпечних обставин. Сильний афект нав'язує стереотипні дії, які закріпилися в еволюції як засоби «аварійного» розв'язання ситуацій. Теорія диференціальних емоцій К.Ізарда розглядає їх як основну мотиваційну систему, як особистісні процеси, що надають значення людському існуванню. Мотив – уявлення майбутньої події, яка дасть змогу суб'єкту відчутти себе краще. Отже, вище наведені факти підкреслюють особливу значущість емоційної регуляції для функціонування психічних процесів, для розвитку мотиваційної сфери дітей.

Протягом дитинства емоції проходять шлях прогресивного розвитку, набуваючи більш багатого змісту і більш складних форм. Основною тенденцією розвитку почуттів дошкільнят є поступове поєднання їх з моральними орієнтаціями дитини і зміцнення зв'язку між ними. За даними О.І.Кульчицької (2), уже в середньому дошкільному віці знак емоцій визначається тим, як узгоджується поведінка дитини з вимогами оточуючих. На думку Г.П.Лаврентьевої (3), засвоєння моральних правил пов'язане з тим, що позитивні стосунки з дорослими і однолітками викликають переживання емоційного благополуччя. Емоції спонукають дітей виконувати правило заради самого правила. Переживання, які виникли на основі соціальних потреб, не лише стимулюють належну поведінку, а й можуть набути самостійної цінності (Б.І.Додонов). У дошкільному віці народжуються моральні почуття, які в свою чергу спонукають дитину до активних дій: співчувати іншим людям, переживати чужі радості і печалі, як власні, ставати емоційно на точку зору іншого.

У дошкільному віці з'являється емоційна регуляція поведінки. Потреба у чомусь переживається дитиною як відчуття збудженості і тривожності. Задоволення потреби заспокоює, замінює роздратованість станом задоволеності. Одночасно виникає почуття вдячності іншій людині, закріплюється доброта на емоційному рівні. Малюк починає радіти і від того, що сам робить добро іншим. Так в емоційній сфері дитини за-

кладається психологічні основи її моральності. Якщо в дитинстві матеріальні і духовні потреби не задовольняються, виникає почуття образи і злості на людей. Попускання капризам маленьких дітей неминуче розвиває у них прагнення задовольнити себе різними засобами, навіть за рахунок інтересів і благополуччя інших.

Серед механізмів емоційної регуляції велике місце посідає передбачення, яке складається саме у дошкільному віці на основі особливої внутрішньої діяльності – «афективно-образної уяви» (Л.С.Виготський). Суттєвим є положення про зрушення афекту з кінця до початку дії. Якщо у ранньому віці почуття виникають «postfactum», як позитивна або негативна оцінка дитячої поведінки дорослими, то у старшого дошкільника вони з'являються до виконання дій у формі емоційного передбачення їх можливих наслідків (О.В.Запорожець, Я.З.Неверович). Поступово дитина стає здатною не лише в думках уявити ситуацію, а й пережити зміст власних дій ще до їх виконання. Поява передбачення у дошкільника є важливим показником емоційної регуляції його поведінки, а значить і моральної зрілості дитини. Титаренко Т.М. (7) відмічає, що успішність формування у дитини емоційної регуляції поведінки залежить від форми вираження дорослим свого ставлення до її дій. Важлива саме емоційна насиченість змісту оцінного судження, його образність, а не лише тон, міміка, інтонація.

Для вироблення оцінювального ставлення до власних вчинків, на думку Л.Островської, необхідно спиратися на самолюбство, яке властиве дитині дошкільного віку (4, с.78). Малюк має чути від дорослих оцінки, які пробуджували б почуття власної гідності. Якщо він знає, які дії оцінюються позитивно, то будь-який навіть «невнамисний» вчинок буде викликати у нього емоцію несприятливості. Для старшого дошкільника, що вже має почуття власної гідності, великого значення набуває позитивна оцінка його дій, яка була висловлена «авансом». Тобто ще до примірної, хорошої поведінки дитина отримує своєрідну програму, як себе поводити, і намагається виправдати позитивну думку про себе. Як видно з наведеного, емоційна регуляція займає центральне місце у формуванні самооцінки особистості, яка активно формується у цьому віці.

З вище наведеного можна зробити висновки.

- Емоційна регуляція поведінки є інтегративною функцією емоцій і поєднує у собі оцінювальну, прогностичну, спонукальну.
- Кожна емоція складається з трьох компонентів: нейрофізіологічного функціонування, мімічної діяльності і суб'єктивного переживання. Емоційна регуляція поведінки проявляється у кожному з цих компонентів.

- Емоційна регуляція є результатом особливої внутрішньої орієнтовно-дослідницької діяльності дитини, яка, в свою чергу, складається на основі її практичної взаємодії з навколишнім світом. Крім того, емоційна регуляція є важливим засобом цілеспрямованого впливу на дитину.
- У дошкільному віці емоційна регуляція поступово поєднується з моральними орієнтаціями дитини і стає важливим показником її морального розвитку.
- Основними механізмами емоційної регуляції у дошкільному дитинстві є: поява позитивних почуттів на основі задоволення матеріальних і духовних потреб малюка, емоційне передбачення, почуття власної гідності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Изард К. Эмоции человека. – М.: МГУ, 1980. – 440с.
2. Кульчицкая Е.И. Развитие чувств и эмоций у детей раннего и дошкольного возраста. Дис...докт.психол.наук. – К. – 1996. – 483с.
3. Лаврентьева Г.П. Роль эмоций в овладении дошкольниками правилами взаимоотношений со сверстниками. Автореферат дис...канд. психол.наук. – К. – 1982. – 22с.
4. Островская Л. «Хорошо» и «плохо» – азбука нравственности // Дошкольное воспитание. – 1978. – №3. – С.75-83.
5. Психология эмоций. Тексты./ Под ред. В.К.Вилона, Ю.Б.Гиппенрейтер. – М.: МГУ, 1984. – 288с.
6. Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста. Психологические исследования./ Под ред. А.В.Запорожца, Я.З.Неверович и др. – М.:Педагогика. – 1986. – 176с.
7. Титаренко Т.М. Функции эмоций в нравственном развитии дошкольника. Автореферат дис...канд.психол.наук. – К. – 1979. – 25с.
8. Чистякова М.И. Психогимнастика /Под ред. М.И.Буянова. – М.:Просвещение. – 1995. – 160с.

Поступила в редакцию 20.10.99 г.

Н.Ю.Логинова

Статус безработного – жизненный кризис или «временный отпуск»?

Соціально-економічні зміни, що відбуваються у нашому суспільстві, призвели до появи нового соціального типу людей – безробітних. Безробіття – це тяжкий психологічний стрес, велике соціальне лихо, яке мо-

же трапиться з кожною людиною.

Втрата роботи призводить до порушення функцій, необхідних для повноцінного соціального життя людини, стає причиною стану тривоги. Також виникають проблеми, пов'язані з адекватністю самооцінки, загострюються відносини з близькими та друзями.

С первого взгляда на проблему безработицы возникают две мысли. Первая: является ли ситуация отсутствия работы возможной для граждан бывшего СССР? Если да, то насколько сильно она может нас беспокоить на когнитивном и эмоциональном уровнях?

Несколько поколений граждан СССР прожили во времена, когда безработица воспринималась как нечто абстрактное, связанное с противостоянием труда и капитала в западных странах. И первые сокращения штатов на предприятиях и в учреждениях, начавшиеся после 1991 года на Украине, не были осознаны значительной частью работающего населения, полагавшей, что это временное явление, которое быстро нормализуется. Однако все оказалось совсем не так.

Перемены в нашем обществе, продвижение по пути формирования и развития рыночных отношений, создание рынка труда имеют сопутствующие и негативные моменты, а именно: социально-экономическую нестабильность, низкий жизненный уровень, смену общепринятых приоритетов и ценностных ориентаций, ломку в сознании людей привычных стереотипов, норм, установок и, конечно же, появление ранее неизвестного, а сейчас еще мало изученного социального типа людей – безработных [6].

По данным государственной службы занятости в Украине имеет место низкий уровень безработицы [5]. Однако данное утверждение не является истинным и не соотносится с результатами социологических исследований [9]. Данные расхождения объясняются целым рядом причин: жесткие критерии статуса официально зарегистрированного безработного, занижение реального уровня безработицы за счет большой занятости населения в нелегальном (теневом) секторе экономики, а также нежелание людей регистрироваться на бирже труда. Специфичной является и ситуация, когда часть населения, обладая статусом работающего, не имеет фактической работы и материальной оплаты за нее, т.е. реально относится к безработным.

Как статус безработного оценивается людьми? Основываясь на данных социально-психологических исследований, представленных в литературе, можно констатировать существующие различия в принятии данной ситуации, которые зависят от страны проживания, возраста, пола, социального статуса человека [3, 6, 12].

В капиталистических странах потеря работы считается самым большим социальным несчастьем – после смерти и болезни, которая может произойти внезапно и практически с каждым. Статус безработного является самым низким социальным статусом, изменить который весьма сложно.

Исследования, проведенные в Германии отмечают наличие специфики ситуации безработицы, заключающейся в особой ее устойчивости. Внутри нее постоянно возникают конкретные узкие ситуации, связанные с поиском работы. События, происходящие во время поиска, существенно влияют на когнитивные репрезентации, оказывают разрушающее, травмирующее воздействие на психику человека, вызывают сильные эмоциональные переживания, состояния фрустрации и агрессии, что ведет к потере стимулов общественной активности [7].

В работах немецких психологов отражено мнение о том, что безработица – это сильнейший психологический стресс. Л. Пельцман выделила четыре фазы стрессовых состояний, вызванных потерей работы:

1 фаза – состояние неопределенности и шока в преддверии угрозы потери работы, где страх и эмоции выступают как фактор риска и дезорганизации личности. Предвидение этого неприятного события несколько ограничивает негативные последствия.

2 фаза – наступление субъективного облегчения и конструктивного приспособления к ситуации свершившегося факта. Данная фаза длится три-четыре месяца или более. Первые недели люди испытывают некоторое облегчение и даже радость из-за наличия свободного времени, что способствует их своевременному включению в активные поиски новой работы. Однако если первые недели активности личности в поисках работы наталкиваются на неуспех, возникают стойкие астенические состояния, когда длительное бездействие не воспринимается как отдых.

3 фаза – наступает после 6 месяцев отсутствия работы или безуспешных ее поисков. На этом этапе уже обнаруживаются деструктивные изменения личностного потенциала, усиливаются страхи за социальное и материальное положение. Наблюдается дефицит активного поведения личности, разрушение жизненных планов, потеря надежды на улучшение положения.

4 фаза – беспомощность и примирение со сложившейся ситуацией. Это тяжелое психическое состояние может наблюдаться даже при отсутствии материальных трудностей. Человек прекращает попытки изменить свое положение, вследствие чего возникает состояние бездеятельности, крушение жизненных планов. Временная, сезонная работа не улучшает положение, поскольку появляется страх потери профессионализма. По-

сле чего человек боится искать работу по специальности, так как чувствует, что может не справиться с ней из-за потери профессиональных знаний [10].

Описанные Л. Пельцман фазы развития стресса соотносятся по времени с фазами, выделенными Г. Селье. Однако специфика развития стресса при потере работы тесно связана с изменениями в личностной сфере, в том время как у Г. Селье внимание акцентируется на динамике поведенческих реакций.

В исследовании Г. Селье показано, что непредсказуемые и неуправляемые события более опасны, чем предсказуемые и управляемые. Те же тенденции отмечены и у людей, потерявших работу. Когда человек считает, что он может справиться с неприятностью, его самообладание нейтрализует действие стрессора. А также, когда он понимает, как протекает событие, может повлиять на них или хотя бы оградить себя от неприятностей, вероятность стресса значительно снижается. Этот факт подтверждается и биохимическими данными [11].

Выявлена зависимость субъективных ощущений ситуации потери работы от фазы развития стресса, которые специфичны для лиц различного пола. Оказалось, что на первой фазе преддверия потери работы испытуемые обоих полов в целом положительно оценивают себя, а субъективное состояние неопределенности воспринимают как несовершенство внешних условий. В дальнейшем имеют место различия в уровне субъективного контроля, а именно, мужчины считают, что проблемы должны быть решены через внешние структуры, в то время как женщины предпринимают попытки преодолеть данную ситуацию самостоятельно. Они более мобильны и внутренне готовы к переменам. Мужчины особо уязвимы в поисках новой работы, более чувствительны к изменениям в профессиональной карьере и социальном статусе. Отсутствие работы или неуспех в ее поиске в соответствии с прежним статусом и профессиональными намерениями приводит к дефициту активного поведения, снижению личностного потенциала и значительной временной продолжительности состояния неопределенности и дискомфорта [2].

Потеря работы приводит к нарушению функций, необходимых для полноценной социальной жизни человека, становятся причиной состояния тревожности. Возникают проблемы, связанные с адекватностью самооценки, собственной трудоспособностью, обостряются взаимоотношения в семье с близкими и друзьями.

Сила стресса зависит от возраста, пола, места проживания, семейного статуса и социокультурных особенностей. Установлено, что наибольший риск в связи с безработицей следует ожидать у людей, проживающих в маленьких городах с вы-

соким уровнем социального контроля, где не велика вероятность трудоустройства, а также у одиноких, социально отчужденных лиц [4].

Динамика общественных процессов, формирование новой системы экономических отношений, неопределенность социально-политических ориентиров в значительной мере обусловили трудности социализации молодого человека. Как и общество в целом, молодое поколение живет в положении социального напряжения. Из года в год ощутимей становится проблема занятости населения и, прежде всего, молодежи.

Как показали исследования, в ближайшие два года надо ожидать усложнение ситуации в молодежном секторе рынка труда. Социально психологическое состояние молодых людей, которые потеряли работу, характеризуется: нереалистичностью притязаний, ориентацией на «счастливый случай», пассивностью в поисках работы, страхом перед получением отказа, наличием инфантильного настроения и появлением компенсаторных фантазий [4].

Несмотря на крайнюю актуальность проблема «безработицы» остается мало исследованной, особенно в социально-психологическом аспекте. На всем пространстве СНГ исследования, направленные на изучение лиц, потерявших место работы проводились в Департаменте труда и занятости правительства Москвы и областном центре занятости г. Самары. Причем, в «московских» исследованиях акцент делается на психологических характеристиках безработных: мотивации поведения, личностных особенностях, отношении к бирже труда и т.д.; в «самарских» работах оценивают: социальный статус безработных, материальный уровень, степень поведенческой активности [3, 12].

Исследования, проведенные службой занятости Самарской области, показали, что безработные по своему материальному достатку поляризованы, дифференцированы внутри своей группы по образованию, профессиям. А их поведение на рынке труда определяется во многом имманентными социальными характеристиками.

Потеря работы, скатывание по социальной лестнице напрямую связаны с ухудшением материального положения. Профессией с наилучшим потенциалом выживаемости в экстремальный период отсутствия работы, проявляющей признаки социальной устойчивости в профессиональной структуре безработных, является финансовый работник [3].

В критических ситуациях человек сталкивается с серьезными препятствиями в реализации своих мотивов, стремлений, ценностей. Их невозможно разрешить посредством предметно-практической и познавательной деятельности. Выход возможен через «переживания» (по терминологии Ф. Василюка), понимаемые как особая

форма внутренней деятельности по перестройке субъективного отношения к происходящему, осуществляемое через переоценку личностных позиций, переосмысление жизненных целей и порождение новых «техник жизни» (терминология Л. Андиферовой). Это чрезвычайно сложная форма внутренней работы, которая может быть осуществлена только самим человеком и в зависимости от его индивидуальных особенностей [1,6].

Но несмотря на важность «внутренней работы» человека, следует отметить и особую значимость социально-психологической помощи безработным, которая представлена комплексом мероприятий психологического содержания, направленного на нейтрализацию негативных субъективных переживаний, мобилизацию психического потенциала человека, снижение уровня психоэмоциональной напряженности, создание наиболее приемлемых условий для социально-профессиональной адаптации [8].

Безработица — это элемент современной социальной структуры, который не является ни неизбежным, ни необратимым. Это не личностная проблема отдельного человека, а общественное явление со своими закономерностями.

Безработные — часть населения, неоднородная по своим социально-экономическим характеристикам и по степени сформированности ориентиров, установок, намерений, лежащих в основе социального поведения. Их специфика нуждается в дальнейшем социально-психологическом изучении.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андиферова Л.И. Психология повседневности, жизненный мир личности и «техники» ее бытия // Психологический журнал. — 1993. Т.14. — №2. — С.12-18.
2. Болотова А.К. Человек и время в ситуации социальной нестабильности // Общественные науки и современность. — 1997. — №6. — С.38-44.
3. Дановский С.Л. Социологическая и психологическая характеристика безработных // СОЦИС, Социальные исследования. — 1994. — №5. — С.82-89.
4. Зверева И.Д. Соціальна підтримка безробітної молоді // Практична психологія та соціальна робота. — 1998. — №8. — С.26-28.
5. Інформація міністерства статистики України // Україна і праця. — К., 1997.
6. Логвинова Н.Ю., Иванова Е.Ф. Особенности системы ценностей личности в условиях хронического эмоционального напряжения // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія, педагогіка. Харків, ХВУ. — Випуск 1. — 1998. — С. 181-186.

7. Михайлова Н.Б. Опыт психологического исследования ситуации безработицы // Психологический журнал. — 1998. — №6. — С.91-102.
8. Михаленко В. Психологическая поддержка безработных и ищущих работу граждан // Персонал — 1996. — №2. — С.51-58.
9. Мінамандусова Г. Рівень безробіття та категорії безробітних у структурі населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — №4-5. — С.195-211.
10. Пельцман Л. Стрессовые состояния у людей, потерявших работу // Психологический журнал. — 1992. — №1. — С.126-130.
11. Селье Г. Стресс без дистресса. — М: Прогресс, 1979. — 125 с.
12. Сигарева Е.П. Безработные в структуре общества // СОЦИС, Социальные исследования. — 1998. — №7. — С.59-67.

Поступила в редакцию 27.10.99 г.

М.Ю. Лотоцкая

Эмотивная оценка и непроизвольное запоминание слов различной эмотиогенности в норме и при шизофрении

В статті наведені результати оцінювання і запам'ятовування нейтральних, позитивних, негативних слів здоровими людьми і хворими шизофренією. Хворі шизофренією оцінювали нейтральні слова як емоціональні, частіше, чим здорові. В порівнянні із контрольною групою при шизофренії позитивні поняття оцінювались як «менш присмні», а негативні поняття як «менш неприсмні». Хворі шизофренією нехтували зв'язком слів зі своїм досвідом; використовували незначимі, латентні і т. д. ознаки предметів в якості емоціонально-значимих. Продуктивність запам'ятовування всіх слів (нейтральних, позитивних, негативних) була знижена у хворих шизофренією. Спостерігалось порушення мотиваційного компонента діяльності.

Принцип взаимосвязи эмоций с познавательными процессами позволяет изучать состояние эмоциональной сферы через анализ познавательной деятельности, в частности, мнемической [2; 7].

Для исследования восприятия и непроизвольного запоминания слов различной эмотиогенной значимости была применена методика «Эмотивная оценка понятий» и последующее воспроизведение предъявленных слов.